

**XIINXALA QABIYYEE CAASLUGAA KITAABA
BARATAA KUTAALEE 11FI 12: WALITTI
FUFINSAAFI DAGAAGINA IRRATTI
XIYYEEFFACHUUN**

DIRRIBAA DABALEE BADHAADHAATIIN

**WARAQAA QORONNOO DIGIRII LAMMAAFFAA (MA)
GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRUUF FOOKILORIITIIF DHIHAATE.**

**YUUNIIVARSIITII ADDAS ABABAA
KOOLLEJJII NAMOOMAA, QORANNOO AFAANII,
JOORNAALIIZIMIIFI QUUNNAMTIIMUUMMEE
AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKILORII**

HAGAYYA 2008/ 2016

FINFINNEE

**XIINXALA QABIYYEE CAASLUGAA KITAABA BARATAA
KUTAALEE 11FI 12: WALITTI FUFINSAAFI DAGAAGINA
IRRATTI XIYYEEFFACHUUN**

DIRRIBAA DABALEE BADHAADHAATIIN

GORSA: OBBO DINQEESSAA DHEERREESSAA (MA)

**WARAQAA QORONNOO DIGIRII LAMMAAFFAA (MA)
GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKILORIITIIF DHIHAATE.**

YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA

**KOOLLEJJII NAMOOMAA, QORANNOO AFAANII,
JOORNAALIIZIMIIFI QUUNNAMTII MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOOKILORII**

HAGAYYA, 2008/2016

FINFINNE

Yuunivarsiitii Finfinnee

Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraa Booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa Digirii lammaaffaa (MA) Gamisaan Guuttachuuf

Mataduree: **“xiinxala qabiyyee caaslugaa kitaaba barataa kutaalee 11fi 12: walitti fufinsaafi dagaagina irratti xiyyeeffachuun”** jedhu irratti Dirribaa Dabaleetiin qophaa’ee sadarkaa qorannoo Yuunivarsiitii Finfinnee kan guute ta’uu ni mirkaanessina.

Koree Qormaataa

Qoraa alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa keessaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Itti gaafatamaa muummee yookaan Qindeessaa sagantaa barnootaa Digirii Lammaaffaa (MA)

Ibsa (Declaration)

A) Ani qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gadiitti eerame, qorannoon kun hojii koo ta'uu isaafi kanaan duras yuunivarsiitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaaf kan hindhihaatiin ta'uusaa; akkasumas wabiileen qorannoo kanaaf dubbisee haala seera qabeessa ta'een fudhadhee, wabilee keessattis nan mirkaneessa.

Maqaa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____

Axereeraa

Kaayyoo qorannoo kanaa dhihaannaa kitaaba barataa Afaan Oromoo bara 2005 kan kutaalee 11fi 12 ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaatiin xiinxaluudha. Galma ga'insa kaayyichaatiif kitaabni barataa sakatta'amee jira. Barattoonni kutaa 12fi barsiisonni lama iddatteeffamanii jiru. Iddattoolee kanneen irraa raga walitti qabuuf ammoo meeshaalee funaansa raga sakatta'a kitaabaa, bargaaffiifi afgaaffiitti dhamma bahaamee jira. Ragaan argame mala qorannoo akkamtaafi ammamtaa walmakaa (mala makoon) qaacceffamee, ibsamee jira. Raga kana irraas wanti hubatame dhihaannaan qabiyyee caaslugaa kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeetiin hanqina qabaachuu isaati. Dhihaannaa gilgaalota caasluga kitaabilee kanneen keessa jiru walitti fufinsa boqonnaadhaa gara boqonnaatti; akkasumas kutaadhaa kutaatti jiruu xiyyeeffannoon kan hinkennamneef ta'uu; walitti fufinsa keessaatti dagaaginni qabiyyee boqonnaa tokkoo gara itti aanuuttifi kutaadhaa kutaatti jirus bakki kennamee xiqqaa ta'uun hubatamee jira. Kanarraa kan ka'e, dhihaannaan qabiyyee caaslugaa kitaabilee kanneen keessaa kan barattootaa haala gaariin hirmaachisuun caasluga dammaqinaan akka baratan taasisu miti. Dhihaannaan gilgaalota caaslugaa kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 boqonnaalee keessatti qabiyyee dhihaatan walitti fufinsaafi dagaagina akka qabaataniif; akkasuma, kutaadhaa kutaatti walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeetiin gargaaraman barsiisuuf barnoota afaanii kitaabilee kanneenin kennamu cimsuun akka barbaachisuufi hanga kitaabni fooyya'utti garuu barsiisonni tooftaa uumaanii qabxiilee kana xiyyeeffannaa keessa galchuun barsiisuu akka qaban bu'aa qorannoo kanaa irraa ka'anii eeruun nidanda'ama.

Galata

Hunda dura hunda dabarsee gaarummaa isaatiin gaggeessee har'an nagahuun hojii kana hojjedhee akkan xummuru kan nataasissee waaqayyoo uumaaf galannii koo daangaa hinqabu.

Itti aansuun nuffii tokko malee gorsaafi deggarsa barbaachisaa ta'e hunda naaf gochuun milkaa'ina qorannoo kanaatiif kan nawaliin dhaabban gorsaa koo obbo Dinqeessaa Dheereessaa baayiseen galateeffadha.

Dadhabbiifi nuffii tokko malee bu'a ba'ii hedduu keessa darbuun bakkan har'a gaheef kanaaf bu'uura jalqabaa kan naaf taatan abbaa koo obbo Dabalee Badhaadhaafi Haadha koo aadde Urgoo Sardaa oolmaa keessan hundaaf osoo isin hingaaleeffatin bira hintaru.

Kanamalees, karaa hundaan nabira dhaabbachuun jalqabaa hanga dhuma hojii kannaatti najajjabeessuun milkaa'ina qorannoo koof shoora olaanaa kan bahaa turte haadha koo aadde Burtukaan Asfawu hedduun galateeffadha. Akkasumas, obboleessa koo obbo Addunyaa Dabalee deggaarsa gama maran naaf taasisa tureen galma ga'insa qorannichhaa keessatti gahee qaba waan ta'eef gumaacha isaa hundaaf galateeffachuun barbaada.

Dhumarratti, wayitan qorannoo kana gaggeesse hiriyyoottan koofi namoota kitaabilee, meeshaalee addaddaafi deggarsa yaadaas kan naaf taasifan; barsiisaa Tagany Iwunatuu, b/sa Caalchisaa Raggaanee, b/sa Bosonaa Kabbitoo obbo Geetahuun Darajjee, obbo Garramuu Bantii, obbo Shaannanaa Tirfeessaa, barsiisotaafi barattootaa MB Qophaa'inaa Sayyoo odeeffannoo qorannoo kanaa naaf kennuudhaan gahee keessan gumaachitan hundaaf; akkasumas, qaamota nadeeggaraa turtanii maqaa keessa hintuqaminiifi Yuunivarsiitii Finfinnee carraa barumsaa kana naaf uume guddiseen galateeffadha.

Jechoota Gabaajee

MB=   Mana Barumsaa

KBAO =   Kitaaba Barataa Afaan Oromoo

B1 =   Boqonnaa Tokko

B2 =   Boqonnaa Lama

B3 =   Boqonnaa Sadii

B4 =   Boqonnaa Afur

B5 =   Boqonnaa Shan

B6 =   Boqonnaa Jaha

.

.

.

B18 =   Boqonnaa Kudha Saddeet

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Axereeraa	i
Galata	iv
Jechoota Gabaajee	iii
Baafata	iv
Ibsa gabateewwan.....	i
BOQONNAA TOKKO	1
Seensa	1
1. Seenduubee Qorannicha	1
1.1. Ka’umsa Qorannichaa	3
1.2. Kaayyoo Qorannichaa	5
1.3. Faayidaa Qorannichaa	5
1.4. Daangaa Qorannichaa	6
1.5. Hanqina Qorannichaa.....	7
1.6. Qindoomina Qorannicha	8
BOQONNAA LAMAA.....	9
SAKATTA’A BARRUU	9
2.1. Maalummaa Sirna Barnootaa	9
2.1.1. Barbaachisummaa sirna barnootaa.....	10
2.1.2. Barbaachisummaa Sirna Barnoota Afaanii.....	11
2.2. Meeshaaleewwan Sirna Barnootaa	11
2.2.1. Maalummaafi faayidaa meeshaalee barnootaa	11
2.2.2. Silabasii	13

2.2.3. Barnoota afaanii keessaatti faayidaa kitaabaa barnootaa	14
2.2.4. Qajeelfama madaallii meeshaalee barnootaa.....	17
2.2.5. Ulaagaalee filannoo kitaaba barnootaa gaarii	18
2.2.6. Ulaagaalee madaallii kitaaba barnootaa	19
2.2.7. Akaakuu gilgaalotaa	21
2.2.8. Amaloota Gilgaala Gaarii	24
2.3. Qabiyyeewwan Barumsi Afaanii Hammatu	24
2.3.1. Barataa Afaanii	24
2.3.2. Barsiisaa Afaanii	25
2.3.3. Qindoominaafi tartiiba qabaachuu isaa	25
2.3.4. Yeroo ramadameef qabaachuu isaa.....	25
2.3.5. Kaayyoo murtaa'ee qabaachuu isaa	26
2.3.6. Meeshaaleen barnootaa qophaa'anii jiraachuu isaani	26
2.3.7. Madaalliin jiraachuu isaa	26
2.3.9. Dogoggora sirreessuun jiraachuu isaa	26
2.4. Maalummaa Walitti fufinsa Qabiyyee (continuety)	27
2.5. Maalummaa Dagaagina Qabiyyee	28
2.6. Ulaagaa Madaallii Walitti Fufinsaafi Dagaagina Qabiyyee.....	28
2.7. Barbaachisummaa Walitti Fufinsaafi Dagaagina Qabiyyee.....	30
2.8. Gahee Dhihaannaa Kitaaba Barnootaa.....	31
2.9. Gahee Qopheessitootaa Dhihaannaa Qabiyyee Barnoota Afaanii Keessaatti	32
2.10. Sakatta'a Barruu Wal-fakkii	32

BOQONNAA SADII.....	35
MALA QORANNICHAA	35
3.1. Saxaxa Qoronnichaa.....	35
3.2. Madda Odeeffannoo.....	35
3.3 Mala Iddattoo.....	36
3.4 Mala Filannoo Iddattoo	36
3.4.1 Kitaaba Barataa.....	36
3.4.2 Kutaa	37
3.4.3 Barattoota.....	38
3.4.4. Barsiisota	39
3.5. Meeshaalee Funaansa Odeeffannoo	39
3.5.1. Sakatta’a Kitaaba Barnoota Afaan Oromoo	39
3.5.2. Bargaaffii Barattootaa.....	40
3.5.3. Afgaaffii Barsiisotaa.....	41
3.6. Adeemsa Raga Walitti Qabuu	41
3.7. Mala Qaaccessa Odeeffannoo.....	42
BOQANNAA AFUR.....	43
XIINXALAAFI IBSA RAGAALEE.....	43
4.1. Duubee Ragaa Kennitootaa	43
4.2. Qaaccessa Sakatta’a kitaabilee	44
4.2.1 Hojiiwwan caasluga akka walii galaatti kitaabilee kanneen keessaatti dhihaatan.	45
4.2.2. Bu’aa Sakatta’insa Kitaabaa	47
4.2.3. Walitti Fufinsa Keessatti Dagaagina Qabiyyee Boqonnaa Gara Boqonnaatti (kutaa 11 fi 12)	50

4.2.4. Walitti Fufinsa Keessatti Dagaagina Qabiyyee Kutaa Gara Kutaatti.....	51
4.2. Qaaccessa Bargaaffii Barattootaafi Afgaaffii Barsiisotaa.....	52
4.3.1. Hawwataa ta'uu gilgaalota caaslugaa.....	53
4.3.2. Walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaa boqonnaa gara boqonnaatti	56
4.3.3. Sababoota walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee dhorkan	60
4.3.4. Walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaa kutaa 11 fi 12 gidduu	62
4.3.5. Hanqina qabaachuufi dhiisuu Dhihaannaa gilgaalota caaslugaa	64
BOQONNAA SHAN	66
Guduunfaafi Yaada Furmaataa.....	66
5.1. Guduunfaa	66
5.2. Yaada Furmaataa	68
Wabii.....	70
Dabaleewwan	73

Baafata Gabatee

Gabatee	Fuula
Gabatee (1) odeeffannoo baay'ina barattootaa umuriidhaan	43
Gabatee (2) xiinxala gosoota gaaffiilee caaslugaa KBAO (kutaalee 11fi12)	45
Gabatee (3A) Walitti Fufinsa Boqonnaadhaa gara Boqonnaatti (Kutaa 11)	47
Gabatee (3B) Walitti Fufinsa Boqonnaadhaa gara Boqonnaatti (Kutaa 12).....	48
Gabatee (3C) walitti fufinsa kutaawwanii (11fi 12).....	49
Gabatee (4) dagaagina qabiyyee boqonnaa gara boqonnaatti agarsiisu	50
Gabatee (5) Dagaagina qabiyyee caaslugaa kutaa gara kutaatti jiru	51
Gabatee (6) hawwataa ta'uufi dhiisuu dhihaannaa gilgaalota caaslugaa.....	53
Gabatee (7), sababa dhihaannaan gilgaala caaslugaa hawwataa hintaaneef.....	54
Gabatee (8) Walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaa kutaa tokko keessaatti	57
Gabatee (9) sababota walitti fufinsaafi dagaagina dhabuu qabiyyee caaslugaa	60
Gabatee (10) Walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaa kutaadhaa kutaatti	62
Gabatee (11) hanqina qabaachuu dhihaanna gilgaalota caasluga KBAO kutaa 11fi 12 ...	64

BOQONNAA TOKKO

Seensa

Waraqaa qorannoo kana keessatti boqonnaan kun kan hammatu seenduubee qorannichaa, ka'umsa qorannichaa, kaayyoo qorannichaa, barbaachisummaa, daangaa, hanqinaafi qindoomina qorannichaati. Haaluma kanaan, matadureen qorannoo kun kitaabilee kanneen keessatti ofdanda'e waan hindhihaanneef bifa gilgaalatiin dhihaachuusa agarsiisuuf iddoo hedduutti gilgaalonni jechuun fayyadamuun ibseera.

1. Seenduubee Qorannicha

Garee hawaasaa kamiifuu afaan hambaa bara baraa eenyummaa hawaasa tokkoo kan jabeessee ibsudha. Kanaaf, Burke (1991) eenyummaa saba dhugummaatiin kan dubbatu afaan isaati jedha. Kunimmoo, gahee isaa qixaan bahuuf sirnaan qophii mataasaa akka qabaatuu taasiisa. Afaan akkuma gosa barnootaa biraa tartiiba ittiin dhihaatu kan mataasaa qaba. Kunis, adeemsa isaa eegee akka dhihaatuu gochuu keessatti gaheen sirni barnootaa qabu olaanaadha.

Sirni barnootaa (curriculum) dhaabata barnootaa tokko keessatti kaayyoo murtaa'ee galmaan gahuuf koorsiiwwan (qabiyyeewwan) barumsaaf oolan akka waliigalaatti kan keessatti caaseeffamanidha. Haaluma kanaan, Nunan (1990) akka ibsutti, sirni barnootaa akka waliigalaatti duraaduuba koorsii eegee dhiheessuun akka barataan kaayyoo murtaa'aa barnootichaa yookaan hojiichaa galmaan gahaatuuf kan gargaarudha.

Sirni barnootaa qaama koorsii tokkoo hunda dhaabbata barnootaa kaminiyyuu yookaan damee isaa tokkoon dhihaatedha. Johnson (1967) akka ibsutti, sirni barnoota dhaabbilee barnootaan kan qophaa'u ta'ee; qaama koorsii hunda kan ofkeessatti hammatu ta'uusaati.

Kanamalees, sirni barnootaa jalqabbi barnootaafi qabiyyeewwan, tartiiba isaan ittiin dhihaatan yeroo kennameefi muuxannoo barachuu jiruun walsimsiisuun, amala barsiisuu dhaabbatichaa, mala akkamitti akka fayyadamuuf yaada ka'umsaa karaa murtaa'aa ta'een, wantoota baruufi barsiisuuf barbaachisan (fkn, kitaabaafi teknooloojii haaraa), madaalliifi odeeffannoo barsiisotaa kan ibsudha (Braslavsky, 2005).

Sirni barnootaa yeroo qophaa'uu, galma barnootichaa bu'uureffateeti. Kunis:-

- Manni barumsichaa kaayyoowwan akkamii galmaan gahuu barbaadaa?
- Kaayyoowwan kana galmaan ga'uu kan danda'aan muuxannoo barnootaa isaan kamidha?
- Qabiyyeewwan barnoota kun haala kamiin yoo caaseffaman sirrii ta'a?
- Kaayyoowwan barnootaa kun galma gahuu isaanii maaliin mirkanneessina?

Kanneen jedhan xiyyeeffanna keessa galuu qabu.

Haaluma kanaan, kaayyoon barnootichaa erga qophaa'e, kaayyicha galmaan kan gahaan muuxannoon barnoota erga filatamani booda, gaaffiin guddaan ka'u akkaataa muuxannoowwan kunniin itti caaseffamanidha. Kaayyoon waraqaa kanas muuxannoowwan barnootaa yookaan qabiyyeewwan barnootaa afaanii ija walitti fufinsaafi walitti fufinsa keessatti dagaagina qabiyyee (content continuity and their sequence) kitaabota Afaan Oromoo (kutaa 11fi 12) kana keessaatti caaslugni haala itti caaseffaman xiinxalu ta'ee:

- Kutaa sana keessatti boqonnaarraa gara boqonnaatti, akkasumas,
- Kutaa 11 irraa gara kutaa 12tti wantoonni lamaan kun xiyyeeffannaa keessa galu isaanii sakatta'uudha.

Walitti Fufinsa (Continuity) akka caasaa sirna barnootaatti, qabiyyeewwan barnootaaf oolan kutaa murtaa'aa keessattis ta'ee, kutaawwan itti aanan keessatti bifa walitti fufinsa qabaniin ijaaramuu qabu. Sababi isaas, barataan tokko yaada sana irra deeddebiin yoo barate wanticha gadi fageenyaan akka hubatu isa taasisa. Kanaafuu, kitaaba tokko keessatti qabiyyeewwan filataman haala walitti fufinsa qabuun caaseeffamuu qaba. Akkasumas, kutaa itti aanu faanas walitti fufinsi jiraachuu qaba.

Walitti fufinsa keessatti dagaagina qabiyyee (sequence) barbaachisaadha. Sababin isaas, walitti fufinsi qabiyyee qofaa isaa gahaa miti. Kanaaf, walitti fufinsa keessa gabbinni

yaadaa yookaan dagaaginni qabiyyeewwanii jiraachuu qaba. Sababi isaas walitti fufinsa sana keessa yaanni haaraa akkasumas dame horachaa deemuu qaba. Sana ta`u baannaan barataan waan haaraa waan hinarganneef, barumsicha ninuffa; nituffata, nijibba. Kanaaf, akkuma kutaa tokko keessatti boqonnaarraa boqonnaatti akkasumas, kutaarraa gara kutaatti walitti fufinsi qabiyyee barbaachisuu; bakka lamaanittu walitti fufinsa keessatti dagaaginni qabiyyee nibarbaachisa.

Dassee (1988) kitaabni barnoota afaanii hanqina qabaachuun isaa akka hin oolleefi hanqinoonni jiran ammo, yeroodhaa gara yerootti sakatta`amanii ilaalamuudhaan fooyya`uu akka qaban ibsee jira. Kanaafuu, kitaabonni barnoota afaanii yeroo addaddaa qophaa`an ija ogummaatiin ilaalanii madaaluun dhimma barbaachisaa fakkaata.

Kanarraa ka`uun, xiyyeeffannoon qorannoo kanaa yaaxxinni qophii sirna barnoota, Afaan Oromoo keessatti maal akka fakkaatu dhiyaanna kitaaba barnoota Afaan Oromoo galma gahumsa sagantaa barnootaan walqabsiisuun adda baasee xiinxaludha. Kanamalees, kitaabni barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 ija walitti fufinsafi dagaagina qabiyyeetin maal akka fakkaatuu adda baasee dhiheessudha.

1.1. Ka`umsa Qorannichaa

Qorannoon kun adeemsa dhihaanna qabiyyee sagantaa barnootaaf kitaaba barnootaa Afaan Oromoo keessatti dhiheessuufi walitti dhufeenya hojiirra oolmaa qabiyyichaa Afaan Oromootiif bu`uura ta`uu danda`a jedhamee yaadama. Kanarra ka`uun, qorataan kun gumaacha qorannoo walitti fufinsafi dagaagina qabiyyee gaggeessuun, galma gahumsa ijaarsa qabiyyee barnootichaaf sagantaa barnootaa keessatti qabuun walqabsiisuun yookaan ilaalcha keessa galchuun kakka`umsa kan horate. Qorannoon kanaan dura mata duree kanaan kallattiin walfakkaatu hojiirra olee amma sakatta`eetti hin argine. Haata`u malee, guutuma guututti hin jiru jechuu koo miti. Kanneen walitti dhihaatan isaan armaan gadiiti: Ijaaraa (2007) haala dhiheessa xiinlatii kitaabaa barnootaa Afaan Oromoo kutaa 11 keessatti; Abbomaa Nagaasaa (2015) Xiinxala dhihaannaa jechoota kitaabaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 12 keessatti jedhu; Kidaanee wadaajoo (2015) qaaccessa dhihaanna gilgaalota hiika jechootaa kitaabaa barataa Afaan Oromoo kutaa 12 jedhuufi Kabbadaa Nagaraa (2014) qaaccessa dhihaannaa xiinjecha kitaabilee barnootaa Afaan Oromoo kutaa kudha tokkoofi kudha lammaffaarratti kan xiyyeeffatee

jedhurratti kanneen hojjetaman yommuu ta'an; qorannoon isaan gaggeessan Afaan Oromoo keessatti maal ta'uu akka qabudha malee; kitaaba barnootaa keessatti walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee qaacceessuu miti. Kanaaf, qorannoo kanneen irraa qorannoo kana adda kan godhu KBAO kutaalee 11fi12 irratti bu'uureffachuun walitti fufinsafi dagaagina qabiyyeerratti xiyyeeffachuu isaati.

Qoratichi waggoota shaniif Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 barsiisa ture. Turtii isaa kana keessatti caasluga barachuufi barsiisuu ilaalchisee rakkoolee garagaraa barsiisotaafi barattoota quunnamuun haalaan hubatee jira. Rakkoowwan kanneen keessaa inni ijoon walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeerratti, gaaffii barattoonni barsiisichaaf dhiheessaa turanidha. Gaaffii barattoonni dhiheessanis, gilgaala caaslugaan kitaaba barataa keessatti dhihaatee dhiisee qabiyyee biraa alaa fidee akka isaan barsiisu kan gaafacha turanidha. Kun kan hubachiisu barattoonni dhihaannaa caaslugaa kitaaba barataa kutaalee11fi 12tti waan hinguufneef ta'uu danda'a.

Kanaaf, akka ka'umsaatti qoratichi maleenya dhiheenya caasluga kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 irratti qorannoo gaggeessuuf kan kakaasee haala dhiheennaa caaslugaa kitaabilee kanneen keessatti mul'atan yaaxxinaalee jiraniin walqabsiisee xiinxaluuf hanqina kanaan walqabatanii mul'atan gama afaan barachuun caasluga afaanichaa eeguun barreeffama ergaa dabarsuu danda'u barreessuufi hubannaa barbaachisu argachuu ilaalchisee mul'aturratti furmaata barbaadufi. Sababi, qoratichi barnoota Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 dhihaannaa caaslugarratti kitaabicharratti xiyyeeffatee ammo; yeroo dheeraaf kitaabilee fayyadamee waan barsiisaa tureef. Yeroo barsiisaa tureetti keessumaa dhimma caasluga kitaabicha keessatti argamaniin walqabatee shakkii baay'ee isa keessatti uumee ture. Kunis, caaslugni kitaabilee kanneen keessa jiran gama walitti fufinsafi dagaagina qabiyyee isaatiin yaaxinaalee akkaataa sirni barnoota afaanii tokko itti qophaa'u qabu bu'uureffachuun xiinxalee hanqinaalee jiraniin walqabsiisee furmaata laachuudhaafi.

Kanamalees, barattoonni kutaa kanneen warra bor yuunvarsitii seenuuf qopha'an waan ta'aniif kutaalee kunneen akka riqaa ce'umsaatti kan ilaalamudha. Ijoollee sadarkaa kutaa kanaa irra jira ammoo, amaloota caaslugni qabu adda baafachuufi yaadrimee addaddaan sadarkaa xiinxaluu irra kanneen jiranidha; borus kanumatu isaan eeggata. Kanaaf,

dhihaannaan caaslugaa kitaaba barataa kutaalee 11fi 12 keessaa dhimma qorannoo barbaadudha. Rakkooolee kanneen ammoo, akka qorataan dhimmoota kanarratti qorannoo gaggeessee furmaata barbaaduuf ka'umsa ta'a. Kana jechuun hanqinni kitaabilee kanneen keessa jiran gama caasluga qofa jechuu osoo hintaane; qoratchi guutumatti qorannoosaa akka gaggeessu kan kakaase dhimma dhihaanna caaslugaa qofa jechuudha. Kanaafuu, dhumarratti qorannoon kun gaaffiilee bu'uura kanaan gaditti tarreeffaman nideebisa.

1. Kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessaa walitti fufinsiifi dagaaginni qabiyyee caaslugaa jiraa?
2. Kitaabni barataa Afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa} ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaatiin maal fakkaataa?
3. Kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 gidduu walitti fufinsifi dagaaginni qabiyyee caaslugaa jiraa?
4. Haqinni jiru haala kamiin furmaata argata?

1.2. Kaayyoo Qorannichaa

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi12 ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeetiin xiinxaluudha. Kaayyoon gooree ammo, akka itti aanutti dhihaateera.

1. Kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessaa walitti fufinsiifi dagaaginni qabiyyee caaslugaa jiraachuusaa adda baasuuf.
2. Kitaabni barataa Afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa} ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaatiin maal fakkaataa ibsuuf.
3. Kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 gidduu walitti fufinsifi dagaaginni qabiyyee caaslugaa jiraachuusaa bira gahuuf.
4. Hanqinaalee mul'ataniif furmaata barbaaduf.

1.3. Faayidaa Qorannichaa

Faayidaan qorannoo kanaa inni guddaan qophii sirna barnootaa keessatti kitaabilee barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeetiin maal

akka fakkaatu baasee ibsuudha. Kun ammo, galma ga'insa adeemsa baruu-barsiisuu caasluga Afaan Oromoo akkaataan dhihaanna qabiyyee caaslugaa beekun barbaachisaadha. Qorannoo kunis, barbaachisummaa dhihaannaa caaslugaa ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeettiin Afaan Oromoo sagantaa barnootaaf, kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12ffaa bara 2005 qophaa'anii dhihaataniifi hojiirra oolmaa qabiyyichaatiif qorannoo bu'uura ta'uu nidanda'a. Kana malees, ogumma barnoota afaanii keessatti isa bu'uura ta'uusaa irra kan ka'e kitaaba barataa keessatti haala gaariin dhihaannan beekumsi barattoonni gama kanaan akkaataa gaariin dabalaa deema jechuudha. Qophii sirna barnootaa keessatti dhimmi kun akka fooyya'aa deemuuf ammo, qorannoodhaan hanqinoota jiran maqsaa deemuun barbaachisadha.

Haaluma kanaan, waraqaa qorannoo kanarraa qaamolee armaan gadii fayyadamtoota ta'uu nidanda'u.

- ❖ Barsiisotaafi barattoota mana barumsaa Qophaa'inaa Sayyoo bu'aa kanaarraa kallattiin fayyadamoodha.
- ❖ Qopheessitoonni sirna barnootaa akka madda odeeffannootti itti fayyadamuu danda'u.
- ❖ Barsiisonni afaan barsiisaniifi barattoonni kutaa kanneen barataan waraqicharra fayyadamoodha.
- ❖ Namoota dhimma haalaa dhihaanna qabiyyee irratti qorannoo gaggeessuu barbaadaniif akka ka'umsatti nifayyada

Qopheessitoonni, barsiisonnifi barattoonni qorannoo kana argachuu kan danda'an qoratichi koppiisaa Biiroo Barnoota Oromiyaatti kutaa qajeelchaafi qopheessitoota akkasumas mana barumsaa Qophaa'inaa Sayyoo kaa'uuni.

1.4. Daangaa Qorannichaa

Daangaa qorannoo kanaa kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 bara 2005 maxxansaman yoo ta'u; kallattiidhaan kan irratti xiyyeeffatu xiinxala qabiyyee caaslugaakitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalees 11fi 12: walitti fufinsaafi dagaagina irratti xiyyeeffachuun jedhurraattidha.

Kitaabilee Afaan Oromootii maxxansaman barnootaaf oolan hundi osoo qaacceessaman caalaatti bu'aa qaba ture. Kitaabonni barnootaa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 tokko tokkoon isaanii boqonnaalee 17fi 18 duraa duubaan of jalaa qabu. Boqonnaalee kanneen jalatti ammoo, gilgaalonni ogummaa afaanii shaakalchiisuuf qophaa'an jiru. Akkasumas, gosoonni ogummaa afaanii kitaabichaan dhihaatan hundi osoo xiinxalama gaarii ture. Haata'u malee, kana raawwachuuf yeroo fi human guddaa barbaachisuu isaa'irraa kan ka'e qoratichi kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 keessaa gilgaalota caasluga qofarratti daangeesuuf dirqamee jira.

Xiyyeeffannoon inni dabalataa mana barumsaa Qophaa'ina Sayoo: barsiisota Afaan Oromoo barsiisaniifi barattoota kutaa12 Afaan Oromoo baratanidha. Sababin barsiisonnifi barattoonni xiyyeeffannoo dabalataa ta'aniif ammoo, barsiisonni kitaabicha barsiisuudhaan, barattoonni ammoo kitaabichaan barachuudhaan muuxannoo waan qabaniif akka ragaalee dabalatatti dhihaannaa caasluga ilaalchiisee abba dhimmaa ta'uudhaan odeeffannoo sirrii kennu jedhame waan yaadameef ture.

Manni barumsaa Qophaa'ina Sayyoo magaalaa guddittii Oromiyaa kan taate, Finfinneerraa kilomeetira 250; magaalaa guddittii Godinaa Ambooraa kallattii Lixaa kilomeetira 125 fagaachuun Aanaa Daannoo magaalaa Sayyoo keessatti kan argamtudha. Sababin manni barumsaa kun filatameef qorataan achitti barsiisaa waan jirufidha.

1.5. Hanqina Qorannichaa

Wayita qorannoon kun gaggeeffamu qorataa hanqinnoonni garagaraa muudataniiru. Kanneen keessaas inni tokko, Afaan Oromoorratti qorannoon sadarkaa digirii 2^{ffaa} gaggeeffame muuraasa ta'uusaa. Kana jechuun, qorannoon barnoota afaaniifi afaan barnootaarratti gaggeeffame gahaa miti jechuudha. Kun ammoo, rakkoo hanqina wabilee ta'ee qorannicha yeroof danqeera. Sababni isaas, qorannoon digirii lammaaffaadhaan Afaan Oromoorratti gaggeeffaman muraasa ta'uufi keessamaa ammoo, dhimma walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee kitaaba barnootaa Afaan Oromoo ilaalchisee qorannoon karaa namaatti agarsiisu yookaan qajeelchu waan hinturrefi. Dabalataan qaamoleen odeeffannoon kennan haala barbaadamuun argachuufi odeeffannoo kennuun rakkoo biraa ture. Rakkooolee kanneen keessa darbuuf barruulee garaagaraa dubbisuun, namoota

odeeffannoo kennan haala mijeessee fayyadamuufi gaaffilee ciccimoo warra muuxannoo qaban gaafachuun qorannicha galmaan gaheera.

1.6. Qindoomina Qorannicha

Qorannichi boqonnawwan gurguddoo shanitti qoodamee jira. Boqonnaan tokko seenduubee qorannichaa waliigalaan ibsa. Kunis, seenduubee, ka'umsa, kaayyoo gooroo fi gooree, barbaachisummaa, daangaa, hanqinaafi qidoomina qorannichaa fa'i. Boqonnaan lama sakatta'aa barruuti. Boqonnaa kana keessatti barruulee yaaxxinaafi barruulee walfakiitu dhihaatu. Boqonnaan sadii mala qorannichaati. Mataduree kana jalatti saxaxa qorannichaa, madda odeeffannoo, mala filannoo iddattoo, meeshaalee funaansa raga, adeemsa raga walitti qabuufi mala qaaccessa ragaalee faatu dhihaate. Boqonnaan afur qaaccessaafi ibsa ragaaleeti. Kutaa kana keessatti ragaalee sakatta'a kitaabaa, afgaaffii barsiisotaafi bargaaffii barattoota irraa funaanametuu qaaccassamuun ibsamee jira. Boqonnaan shan goolabaafi yaada furmaatati. Mataduree kana jalatti xiinxalaafi qaaccessa ragaalee irraa argannoowwan argaman duraaduubaan erga dhihaatanii booda; argannoowwan kanneenirratti hundaa'uudhaan qoratichi hanqinoota jiran furuuf wantoota furmaata jedhee yaade kutaa kana keessaatti dhiheesse jira.

BOQONNAA LAMAA

SAKATTA'A BARRUU

Boqonnaa kun kutaalee gurguddoo afuritti qoodama. Isaanis: sirna barnootaafi faayidaa isaa, walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaafi qorannoowwan biyya keessaa kanneen mataduree kana waliin firoomina qaban dhiheessa.

2.1. Maalummaa Sirna Barnootaa

Candlin (1984), akka ibsetti sirni barnootaa, ibsa waliigalaa waa'ee barumsa afaanii, muuxannoofi kaayyoo baratamuuf, madaallii, gahee walitti dhufeenya barataafi barsiisaa fa'aa kan laatudha. Kanamalees, akka Candlin jedhutti, sirni barnootaa baankii yookaan kuusaa dhimma baratamuufi haala kamin daree barnootaa keessatti akka fayyadaman kan yaada kennudha jechuun ibse.

Sirni barnootaa (curriculum) dhaabata barnootaa tokko keessatti kaayyoo murtaa'ee galmaan gahuuf koorsiiwwan (qabiyyeewwan) barumsaaf oolan akka waliigalaatti kan keessatti caaseeffamanidha. Haaluma kanaan, Nunun (1990) akka ibsutti, sirni barnootaa akka waliigalaatti duraaduuba koorsii eegee dhiheessuun akka barataan kaayyoo murtaa'aa barnootichaa yookaan hojiichaa galmaan gahaatuuf kan gargaarudha.

Sirni barnootaa qaama koorsii tokkoo hunda dhaabbata barnootaa kaminiyyuu yookaan damee isaa tokkoon dhihaatedha (Johnson, 1967). Kun kan ibsu sirni barnoota dhaabbilee barnootaan kan qophaa'u ta'ee; qaama koorsii hunda kan ofkeessatti hammatu ta'uusaati.

Kanamalees, sirni barnootaa jalqabbi barnootaafi qabiyyeewwan, tartiiba isaan ittiin dhihaatan yeroo kennameefi muuxannoo barachuu jiruun walsimsiisuun, amala barsiisuu dhaabbatichaa, mala akkamitti akka fayyadamuuf yaada ka'umsaa karaa murtaa'aa ta'een, wantoota baruufi barsiisuuf barbaachisan (fkn, kitaabaafi teknooloojii haaraa), madaalliifi odeeffannoo barsiisotaa kan ibsudha (Braslavsky, 2005).

Sirni barnootaa yeroo qophaa'uu, galma barnootichaa bu'uureeffateeti. Kunis:-

- Manni barumsichaa kaayyoowwan akkamii galmaan gahuu barbaadaa?
- Kaayyoowwan kana galmaan ga'uu kan danda'aan muuxannoo barnootaa isaan kamidha?

- Qabiyyeewwan barnoota kun haala kamiin yoo caasseffaman sirrii ta'a?
- Kaayyoowwan barnootaa kun galma gahuu isaanii maaliin mirkanneessina?

kanneen jedhan xiyyeeffanna keessa galuu qabu.

Walumaa galatti, sirni barnootaa kan saganteeffame, kaayyeeffamuun, adeemsaan guddachaa kan deemuufi sirnaawwaa ta'uun addunyaa barnootaa keessatti kallattii fooyya'insaa kan uumaa deemudha. Kunis, yeroo mara jijjiiramni yookiin guddinni addunyaarratti raawwatu sirna barnootaa irratti dhiibbaa ni uuma. Kun ammoo, fedhii hawaasaa galmaan gahuuf yeroo yeroon fooyyeessuu yookiin ammayyeessu gaafata (Mary, 2015).

2.1.1. Barbaachisummaa sirna barnootaa

Sirna barnootaa daangaan bal'aa qaba. Sababni isaa, waa'ee mana barumsaa, barataafi barsiisaa qofaa osoo hintaane guddina hawaasaa akka waliigalaatti kan ilaaludha.

Har'a beekumsa diinagdeetiin walqabatee sirni barnootaa diinagdee biyyaa fooyyeessuu keessatti gahee olaanaa taphachaa jira. Kanamalees, haala ariifachiisaa ta'eefi rakkoo addaddaa addunyaa kana muudatuufilee deebii yookaan furmaata maddisiisu irratti iddoo guddaa qaba. Fakkeenyaaf, kanneen akka: jijjiirama haala qileessaa, haalaa naanoo, siyaasa, hawaasi diinagdee, akkasumas, dhimmoota biroo hiyyummaan walqabataaniifi guddina itti fufinsa qabu fiduuf kkf fa'iif faladha jedhu (Mary, 2015). Kanarra kan hubannu sirna barnootaa hunda galeessa ta'u isarraa kan ka'e; rakkoo addunyaa kana quunnamu hundaaf akkaataa barbaachisumma isaatti fala uumuu kan danda'u ta'uusaati.

Sirni barnootaa lafee dugdaa dhaabbiilee barnootaati. Kunis, akka manneen barnootaa yookaan yuuniversityiwwan sirna barnootaatiin ala jiraachuu waan hin dandeenyeef. Barbaachisummaan sirna barnootaa barnoota idilee keessaatti jijjiiramaa yookaan guddina hawaasa uumamaa deemuu bu'uureeffachuun akka meeshaa adeemsa jijjiiramatti kan tajaajiludha. Kanaaf, akka waliigalatti sirni barnootaa ida'ama muuxannoo barnoota dhuunfaa kan mana barumsaa qofaa osoo hintaane kan hawaasaatis, (Bilbao *et al.*, 2008). Kana jechuun, sirni barnootaa dhimma hawaasa hundaan waan walqabateef dhabbiilee barnootaa qofaan kan daangeessinu osoo hintaane

muuxannoo hawaasa illee kan dabalatu ta'uusaati. Kanaaf, akkuma dhaabbiilee barnootaaf lafee dugdaa ta'e muuxannoo hawaasaa ammoo, jiraachuu sirna barnootaaf utubaadha.

Walumaa galatti sirni barnootaa meeshaa jijjiirama dhaaabiilee barnootaafi dhimma hawaasa hundaa waan ta'eef barbaachisummaan isaa daran olaanaadha. Kanaaf, sirna barnootaa ammayyaafi yeroo waliin deemuu uumuu kan wal nama gaafachiisu miti.

2.1.2. Barbaachisummaa Sirna Barnoota Afaanii

Sirni barnootaa imaammata barnootaarratti kan bu'uureffatudha. Imaammanni barnoota afaanii dhimma barnoota afaanii biyya tokkoo kan ilaalu yommoo ta'u; sirni barnootaa ammoo, sakarkaa tokkoof qoqqoodamee dhihaachuusaa ilaallata. Kanaarraa ka'uun, akka Tashoomaa (1998) ibsetti barbaachisummaan sirna barnoota afaaniis kanneen kanaa gadii ta'u.

- A. Afaan kutaalee baay'ee walxaxoo ta'an waan ofkeessaatti qabaatuuf isaa kana qoqqooduun haala salphaa ta'een dhiheessuuf gargaara.
- B. Barumsichi afaan sana eessaa ka'ee garamitti akka deemu eessarratti akka dhaabbatu ni agarsiisa.
- C. Yaaddiddamoota afaan barachuufi maalammaa afaanii ibsan ofkeessaa niqabaata.
- D. Dhaabbilee yookiin manneen barnootaa barumsa afaanii barsiisan keessatti barumichi haala walfakkaatuun akka dhihaatu ni taasisa.
- E. Madaalliin barnoota afaanii haala fakkaatuun akka qophaa'uu ni gargaara.
- F. Haalli barumsichi itti dhihaatu tooftaan barumsichaa maal ta'uu akka qabu waan ibsuuf sirni barnoota afaanii qopaa'uun isaa barbaachisaadha.

2.2. Meeshaaleewwan Sirna Barnootaa

2.2.1. Maalummaafi faayidaa meeshaalee barnootaa

Heinich (1993) maalummaa meeshaalee barnootaa ilaalchise yeroo akkas jechuun ibse, meeshaaleen barnootaa, barnoota sadarkaa kamiyyuu irratti kennamu haala ittiin odeeffannoon barnootaa toora gale yookiin caalaatti akka hubataniif qindaa'ee barata bira gahuun bu'a qabeessa kan taasisuudha. Kana malees, barnoota qabatamaa taasisuun

qabiyyee barnoota daree keessatti kennamu naannoo isaa waliin walsimsiisee dhiheessuun baruufi barsiisuu daran mijata kan taasisuudha.

Adeemsa hojii baruufi barsiisuu haalan qabatamaa taasisuuf meeshaalee barnootaa qabiyyee barnoota waliin deemanitti gargaaramuun caalatti barnootichi faayidaa akka qabaatu taasisa. Kanaaf, haala armaan gadiin hayyuulee addaddaa dhimma kanarratti ragabahu. Heinichfi kanneen biroo (1989) faayidaa isaa yemmuu ibsu, faayida meeshaalee barnootaa inni ijoon muuxannoo barnootaa kanneen qabatamaa ta'aniifi qabatamaa gidduu madaalli jiru fooyyeessuun walsimsiisee dhiheessu qofa osoo hintaane barattoonni muuxannoo duran qabaniin akka walfudhachisaniif nigargaara. Kanaaf mataduree kana keessatti meeshaalee barnootaa qabatamummaa barnootaa dhugoomsuf daran faayida waan qabaniif itti dhimma ba'uun akka barbaachisu ibsa.

Meeshaaleen barnootaa barnoota afaaniin kennamu deeggaruu bira darbuun wantoota afaaniin ibsuun hindanda'ammellee ibsuudhan qabatama taasisuuf akka oolan Walkin (1994) ibse jira. Meeshaaleen kun dandeettiwwan afaan barattootaa kan fooyyeessan, cimsaniifi guddisan ta'uu biratti waaltinaafi guddina afaanichaa keessatti ga'ee olaanaa qabu. Barattoonnis fuula duratti dandeettii walii galaakka qabaataniifi qorannoo sadarkaa adda addaarratti isaa quunnamuuf akka of qopheessan gargaaruu; keessaayyu, barattoonni sadarkaa tokkoffaa afaanicha sirriitti akka baratan, waa'ee afaanichaas akka hubatan meeshaaleen barnootaa ga'ee qaba. Haaluma kanaan, meeshaaleen barnootaa barsiisonni afaanicha haalan akka barsiisan, barattoonni isaanii beekumsa waliigalaa akka qabaatan taasisuufi ofii isaanitii dubbisuun hubannoo akka argatan, qorannoofis akka ofqopheessan taasisuu keessatti gahee olaanaa qaba (Asaayyee, 2007).

Allwright (1990) afaan baruufi barsiisuu keessaatti ga'ee meeshaalee barnootaa qabu ilaalchisee akka ibsutti, meeshaaleen barnootaa barattoonni akka caalaatti baratan, barsiisonni waan barsiisan caalatti hubatanii akka barsiisan taasisa. Itti dabaluun kitaabni barataa wantoota murtaawoo qofarratti hunda'uun gahaa waan hintaaneef meeshaalee barnootaaf oolan itti faayadamuun barnoota bu'aa qabeessa taasisa.

2.2.2. Silabasii

Meeshaalee sirna barnootaa keessaa tokko silabasiidha. Silabasiin adeemsa qophii sirna barnootaa keessatti sadarkaa koorsiin kaayyolee qabatamaatti haala madaalamuu danda'uun caccabee dhiyaatudha. Mata-duree yookiin qabiyyee yeroo beekame keessatti hammadamu, mala baruu-barsiisuu kan barbaachisummaan koorsiifi haalli qorumsaa keessatti ibsamu qabata. Gabaabumatti, adeemsa sirna barnootaa hojii irra oolchuuti.

Dublinifi Olshtain (1986:28) silabasii yommuu ibsan:

1. Ragaa barruu waan barattootni dhuma koorsiitti beekuun irra jiru ibsu.
2. Ragaa barruu kan yeroo koorsiin kennamu maaltu barsiifamuu yookiin baratamuu akka qabu bifa hojii raawwatameefi hafe addaan baasuu.
3. Ragaa barruu qabiyyeen tokko yoom akka barsiifamuufi haala maaltu hojii irra ooleefi hin oolleen sadarkaa adda addaatti fooyya'insi saffisaa ittiin deemuu qabu kan agarsiisu.
4. Ragaa barruu waanti addaan ba'ee beekame kun adeemsa ittiin barsiifamuu qabu irratti yaada kenna.

Yaada kana irraa silabasiin sirna barnootaa caalaa kan barachuu kutaan wal qabatu ta'a. Walitti dhufeenya barsiisotaafi barattootaan maaltu akka kutaatti ta'u agarsiisa. Qabiyyee filuufi sadarkeessuu xiyyeeffatee qaama qophii sirna barnootaa kan ta'eefi kan barumsaaf ka'umsa ta'udha jechuu dandeenya.

Dimshaashumatti, waa'ee hojii barsiisuu mana barumsaa irratti ilaalchisee barsiisonni qaban hin beeknu jechuu dandeenya. Yaada dimshaashaa odeeffannoo kami irrattuu hin hundoofne kennina. Barsiisonni waan yaaduu qaban irratti akka sagalee waaqayyoo kanatu sirriidha jennee gadi lallabna. Garuu, dhugaatti maal akka yaadan hin beeknu. Bakka isaanii buunee dhimmoota wixinna. Kan barbaachisu garuu, rakkoo kutaalee adda addaa keessatti barsiisonni afaanii bira ga'aniifi yaada dhiyaate qorachuudha (Widdowson, 1990:66). Yaadni hayyuu kanaa kan agarsiisu, silabasiin qophaa'e tokko kan hojiirra oolu barsiisota biratti waan ta'eef, rakkoo silabasiin sun qabu kan argu barsiisotadha jechuun yaada isaa ibsa. Silabasiin sirna barnootaa irratti hundaa'ee raawwilee adeemsa baruu barsiisuu bal'inaafi gadi fageenyaan kan of keessaa

qabudha.Falaasama sirna barnootaa gara kaayyolee adda addaatti gadi caccabsuun milkaa'ina

isaaniitiifis (kaayyolee barnootaafis) kan haala mijeessudha (Dublinifi Olshtain, 1986). Stern (1984) gama isaatiin akka ibsetti, silabasiin tarreeffama karoora ta'ee kaayyoon sirna barnootaatiin wixinneeffamee eenyuun akka hojjetamu, akkamittiifi yoom akka hojii irra oolu namatti mul'isa.Tarreeffama karoora raawwiiti.

Garaagarummaan sirna barnootaafi silabasii gidduu jirus kanuma qaamaafi kutaati.Sirni barnootaa cuunfaa (yaada walii galaa) yommuu ta'u, Silabasiin yaadicha bal'isee dhiyeessuun karoora raawwii tokko tokkoon kan of keessaa qabudha.Sirna barnootaa tokkicha irraa silabasonni hedduunis qophaa'uu danda'u.

Silabasiin bifa karoora raawwiitiin tarreeffamee qophaa'uun kan hojii irra oolu, caalmaan babal'ifamee kitaaba barataatti erga jijjiirameen booda.Yaadawwan silabasii keessatti gabaabinaan dhiyaatan babal'atanii akka dameelee mukaatti babargaa'uun gara firiitti kan jijjiiraman kitaaba barataa keessatti (Dublinii fi Olshtain, 1986:35).

Yaada haayyota kanaa irraa waanti hubatamu inni guddaan, Silabasiin kitaaba barataatiif bu'uura ta'uufi bifa karoora raawwiitiin tarreeffamee qophaa'uun kan hojii irra oolu, caalmaan

babal'ifamee kitaaba barataatti erga jijjiirameen booda.Yaadawwan silabasii keessatti gab aabinaan dhiyaatan babal'atanii gara firiitti kan jijjiiraman kitaaba barataa keessatti. Kanaafuu, qophiin kitaaba barataa kallattiin silabasii wajjiin walqabatee, qabiyyeen kitaaba barataa sana keessatti qophaa'u immoo fedhii, dandeettiifi sadarkaa barataa wajjiin walsimee qophaa'uu qaba. Akkasumas, qabiyyeewwan barnootaa qophaa'aniif yeroon ga'aan kennamuudhaa yoo baate kaayyoofi galmi yaadame hin milkaa'iin hafa.

Walumaa galatti, kaayyoon barnootaa kan sirna barnootaa keessatti wixinneeffame kitaaba barataatiin hojiirra oolmaa silabasii yookiin sirna barnootaati.

2.2.3. Barnoota afaanii keessaatti faayidaa kitaabaa barnootaa

Baruufi barsiisuun adeemsa. Adeemsa baruufi barsiisuu kana bu'a qabeessa taasisuuf barsiisaan meeshaalee barnootaa addaddaatti dhimma baha. Meeshaalee barnootaa keessaa tokko kitaaba barnootaati.

Akka Brown (2000), hiika itti kennetti kitaabni barnootaa kitaaba sirna barnootaa keessaatti tajaajila kennudha. Cook (2001) kitaabni barnootaa barataan karaa garagaraa akka baratu gargaara. Ogumman afaanii baratamuu qaban unkaa ittiin to'atamuu danda'anitti caccabsuudhaan haala itti baratamuuf qophaa'an; salphaa irraa gara cimaatti, beekamaarraa gara kan hinbeekamneetti tarreessuun dhihaachuu akka qaban ibsa.

Kana malees, akka beektonni jedhanitti kitaabni barnootaa barsiisota muuxannoo barsiisummaa gahaa hinqabne qajeelchuudhaan gahee leenjistummaas nitaphata. Richardsfi Renandya (2001), Cunningsworth (1984). Kana jechuun, kaayyoo siilabasii barnootaa galmaan ga'uuf haala kitaabaa barnootaa keessaatti qindaa'een barsiisonni akka barsiisan taasisa.

Walumaa galatti, gaheen kitaabni barnootaa barnoota afaanii keessatti qabu daran olaanaadha. Beektonni addaddaa kanneen armaan gaditti tarreeffaman bu'aawwan kitaaba barnootaati jedhu, Richrdsfi Renandya (2001).

- a. **Caasaa sagantaa sirna barnootaa dhiheessuu:** kitaaba barnootaa maleesagantaa barnootaa wiirtuu qabaachuu hindanda'u. Kitaaba barnootaan ala barattoonni sirna barnootaa haala bu'a-qabeessa ta'een qindaa'ee argachuu hindanda'an. Kana jechuun, kaayyoon afaan baratamuuf duraa duubaan qindaa'ee kitaaba barnootaatiin waan dhihaatuuf; barattootaaf caasaa sirna barnootaa bifa sirna qabuun dhiyeesuuf kitaabni barnootaa gahee bakka bu'insa hinqabne kan qabu ta'uusaati.
- b. **Barnoota walfakkeessuuf gargaara:** kitaabni barnootaa barattoonni qabiyyee barnootaa walfakkeetaa akka baratan gargaara. Kana jechuun, barattoonni naannoo walirraa fagoo jiraatanilee qabiyyeen barnootaa kutaa sanaaf ta'u kitaabaa barnootaatiin waan dhihaatuuf, sadarkaa barnoota isaaniitiin barnoota walfakkaataa akka baratan taasisa jechuudha.
- c. **Qulqullina barnootaa eeguuf gargaara:** kitaabni barnootaa akkaataa gaariidhaan qophaa'e yeroo hojiirraa oolu barattoonni meeshaa barnootaa madaalameefi sadarkaasaa eeggateen barachuuf carraa argatu. Qabiyyee barnootaa barumsa tokkoof ta'u dhiheessuu qofaan osoo hindaangeeffamiin gilgaalotaafi gaaffiileen madaallii addaddaa qabiyyee baratamu gidugaleessa

godhatan kitaaba barataa keessatti dhihaatu; kun ammoo, qulqullina barnootaa fiduu keessatti gahee murteessa qaba.

- d. **Barnootaaf deeggarsa addaddaa dhiheessa:** Barsiisaafi nbarattoonni meeshaalee dabalataa akkamitti gargaaramanii beekumsa dabalataa akkaataa itti argachuu danda'an eeruudhaan ciicaata dabalataa kennuudhaaf gahee guddaa qaba. Meeshaalee barnootaa dabalataa kanneen akka teeppii, fakkiwwanii, chaartii kkf, yoom fayyadamuun akka isaanirra jiru qajeelfama barbaachisaa kennuudhaan kitaabni barnootaa gahee olaanaa taphata.
- e. **Yeroo qusata:** Barsiisaan meeshaalee barnootaa ofiin qopheessuudhaan yeroon isaa osoo hinqisaasa'in qophii barnootaa qofa irratti akka xiyyeeffatuuf gargaara. Kana jechuun, qabiyyeen barnootaa barsiifamuu qabu, duraaduuba akkamiitiin dhihaachuu akka qabu, kitaabaa barnootaa keessatti dhihaata. Kanamalees, fakkeenya addaddaafi gilgaalota shaakallii dabalatee kitaabota barnootaa keessatti waaan dhihaatuuf barsiisan tooftaalee addaddaatti gargaaramee barsiisuu malee maalan barsiisa karaa jedhuun hanqinni isa hinmudatu jechuudha.
- f. **Dandeetti barsiisaa cimsu (nileenjisu):** Barsiisaa muuxannoo gahaa hinqabne qajeelchuun karaarra buusuuf fayyadu. Akkuma (d) jalatti eerame barsiisaan akkaataa kitaabni barnootaa qajeelchuun qabiyyee barnootaa dhiheessuu irraa kan hafe waan haaraa lafaa qopheessee barsiisuuf waan hindhiphanneef kitaabichimaan qajeelfamee barsiisuu danda'a jechuudha.

Qabxileen kanaan olitti dhihaatan bu'aa kitaabilee barnootaa sagantaa barnootaa keessatti qaban kan ibsanidha. Kanaafuu kitaabileen barnootaa gahuumsaafi qulqullinaan qopheessuun barattoota fayyadamoo taasisuuf yeroo yerootti kitaabban barnootaa xiinxaluu fooyyeessuun barbaachisaadha.

Karaabiraatiin, kitaabileen barnootaa miidhaa akka qabaachuu danda'an hayyuleen addaddaa ni ibsu. Miidhaleen kitaabileen barnootaa geessisanis kanneen armaan gadiiti:

Qabiyyee barnootaa dabsuun dogoggora uumuu danda'u.

Gilgaaiota fedhii barattootaatiin walsiman dhiheessuu dhiisuu danda'u.

Barsiisaan kitaaba barnootaa qofarratti akka hirkatuufidubbisuudhaan, dandeettiisaa akka hin gabbifanne taasisuu danda’u.

2.2.4. Qajeelfama madaallii meeshaalee barnootaa

Meeshaalee barnootaa sagantaa barnoota afaanii keessatti faayidaan isaanii olaanaa ta’e kun akkuma kanaan olitti eerame hanqina mataa isaanii qabaachuu nidanda’u. Hanqinoota kanneen maqsuuf ammoo, madaallii meeshaalee barnootaa gaggeessuun barbaachiisa ta’a. Namni madaallii meeshaalee barnootaa gaggeessuu tokko qajeelfamoonni inni yaadaan qabachuu qabu maalfaa akka ta’an, Cunningsworth (1984), akkaataa armaan gaditti tarreeffamaniin kaa’ee jira.

1. Meeshaalee barnootaa kaayyoo fi galmaa kaa’ameen walilaalchisuu.

Meeshaalee barnoota afaanii kaayyoo barattoonni afaan sana barataniif fiixaan baasuufi dhiisuu isaanii adda bahee beekamuu qaba. Kana jechuun, jaqabuma bifa kaayyoo yaadame galmaan gahuu danda’aniin qophaa’inii jiru moo hinqopooftnee kallattii jedhuun ilaalamuu qabu jechuudha, Cunningsworth (1984). Qabiyyeefi kaayyoon afaan baratamuu irratti hundaa’ee kan dhihaate ta’uu kitaaba barnootaa kan ilaallatudha.

2. Meeshaalee barnootaa beekumsa haaraa kan dabalani ta’uu qabu.

Meeshaaleen barnootaa dhimma barattoonni afaan barataniif irratti beekumsa haaraa dabaluun gahumsa isaanii kan cimsu ta’uu qaba. Barnoota fedhii barattoota baratanii guutuu akkaataa danda’uun dhiheessuuf barsiisaan adeemsa addunyaa haala qabatamaan keessa jirtuun barnootaa walsimsiisee daree barnootaa keessatti barnoota afaanii dhiheessuu qaba. Meeshaaleen barnootaa qophaa’ee haala keessummeessuuf mijataa ta’uufi dhiisuu isaa ilaalamuu qaba jechuudha (Cunningsworth, 1984).

3. Fedhii barachuu barattootaa yaadaan qabuu

Barattoonni akkaataa bu’aa qabeessaa ta’een afaan akka barataaniif wantoota hedduu walitti guuranii dhiheessuun gaarii miti. Yeroo tokkootti ogummaa afaanii merta’e akkaataa gaariidhaan karporfamee dhihaachuufii qaba. Ogummaan afaanii barsiifamuu, boqonnaadhaa gara boqonnaatti akkaataa hariiroo waliin

qabaachuu danda'uun dhihaachuu qaba. Kunis, barattoonni barnoota duraan baratan akka yaadachuu danda'an isaan gargaara (Cunningsworth, 1984).

2.2.5. Ulaagaalee filannoo kitaaba barnootaa gaarii

Richardsfi Renandyaan (2002) kitaabni barnootaa, kan barsiisuu qofa osoo hintaane; kan mdaaluus ta'uu qaba; jedha. Bu'uuruma kanaan, kitaabni barnootaa gaariin ulaagaalee armaan gadiitin filatamuu qaba.

- Umurii, fedhiifi garaagarummaa dhuunfaa barattootaa kan giddu galeessa godhate,
- Barnoota haala jiruufi jireenya barattootatiin walsimsiisuun haala gaariidhaan kitaaba dhiheesse,
- Kitaabichi kaayyoo barnootaa hunda ofkeessatti kan hamate ta'uu qaba.
- Gilgaalota shaakalchiisuufi dalagaalee addaddaa xumura boqonnaatti kan keessatti dhihaate,
- Kitaabichi kan hamilee barattootaa ijaaruu ta'uu qaba.
- Hawwataafi dogoggora maxxansarra bilisa ta'uu qaba.

Karaa biraatiin, ulaagaa kitaabni barnootaa guutuu qabu bifa gabaabbina qabun kanneen dhiheessaanis jiru. Kunis, kitaabilee barnootaa adeemsa baruu barsiisuuf dhihaatan caasaafi qabiyyeewwan afaanii addaddaa haala ittiin barsiisuudhaaf dhiheessanidha. Dhihaannan caasaafi qabiyyee isaaniis salphaarraa gara cimaatti kan deemudha (McDonough and Shaw, 1993). Haaluma walfakkatuun, ulaagaa kitaabni barnootaaf dhihaatu guutuu qabu ilaalchisee, haala itti aanuun ibsanii jiru.

- ❖ Daangaa qabaachuu
- ❖ Iftoomaa qabaachuu
- ❖ Salphummaa qabaachuu
- ❖ Yaadrimee qabaachuu
- ❖ Barbaachisummaa qabaachuu qaba jechuun ibsu.

2.2.6. Ulaagaalee madaallii kitaaba barnootaa

Aakkuma kanaa olitti eerame kitaabni barnootaa tokko aamala bu'a qabeessa isa taasisu akkuma qabu; amala bu'a qabeessa isa hintaasisneess qaba. Bu'a qabeessummaa kitaaba barnootaa tokkoofammoo, kitaabichi ija ogummaatii xiinxalamee erga madaalamee booda fooyya'uu qaba. Akka Richards (2001), Cunningsworth (1995), eerudhaan ibsutti ulaagaaleen kitaabni barnootaa ittiin madaalamu bakka gurguddaa afuritti qooduun nidanda'ama. Isaanis:

1. Kitaabichi fedhii barattootaa akkasumas, kaayyoo fi galma barnoota afaaniitiin kan walsime ta'uu qaba.
2. Barnoota dhimma afaanichi baratameef hojjiirra oolchuun barattoota bu'a qabeessa taasiisuun dhiheessuu qaba.
3. Adeemsa afaan baruufi barsiisuu haalaan kan mijeessuu; tooftaa barsiisuu muraasaan kan hindaagessamne ta'uu qaba.
4. Barnooticha keessaatti gahee gargaaru kan qabu ta'ee; akkuma barsiisaa afaan baratamuufi barataa giddugaleessaa kangodhate ta'uu qaba.

Brown (2000), Robinett (1978), wabeeffachuudhaan ibsetti ulaagaan madaallii kitaaba barnootaa isa Cunningsworth (1995) irra babal'isuudhaan bakka gurguddaa 12tti qooduudhaan kaa'ee jira. Isaanis:

1. Kitaabichi kaayyoo barnootaa yaadame galmaan kan gahudhaa?
2. Kitaabichi seenduubee barattoota giddugaleessa kangodhatedhaa?

Kana jechuun, umurii, afaan/aadaa, kaayyoo afaan baratamuufi wkf. Hubannoo keessa galchuun kan qohaa'ee ta'uufi dhiisuu kitaabichaa kan ilaallatudha.

3. Haalli dhihaannaa kitaabichaa yaaxina barnootaafi yaaxina barnoota afaanii kan hordofedhaa?
4. Kitaabichi sirna barnoota afaaniirratti hundaa'ee dandeettiiwwan afaanii hunda haalaa madaalawaa ta'een dhiheessee?
5. Kitaabichi qabiyyee walii galaa ofkeessaatti kan hammatedhaa?

Kana jechuun, bu'aa barnoota afaaniirra eegamu hammachuufi dhiisuu kitaabichaa kan ilaallatudha. Inni biraan, matadureen kitaabicha keessatti dhihaatan haala yeroo wajjiin kan deemuu ta'uufi dhiisuu isaati. Kana malees, sadarkaa kutaa qophaa'eef sanaan akkaataa walgitinsa qabuun kitaabichi qophaa'uufi dhiisuusaatiin dhimma walqabatudha.

6. Kitaabichi dalagalee gochaan hojiitti jijjiiraman kan ofkeessaa qabudhaa?
  - a. Gilgaalonni addaddaa kan haala to'atamaafi to'atamaa hintaaneen barattoonni shaakalan kan qabudhaa?
  - b. Ajajoota ifa ta'an qabaa? Ajajoonni shaakala addaddaa qajeelchuuf kennaman barsiisaadhaafis ta'e barataadhaaf akkaataa iftoomina qabuufi gaaffii kaasuu hindandeenyeen kan dhihaatanidhaa?
  - c. Akkaataa barattoonni dammaqinaan keessatti hirmaachuu danda'aniin kan qophaa'eedha.
  - d. Kitaabichi gilgaalawwan keessa deebii qabaa?
7. Duraa duubni kitaabichaa haalaan kan qindaa'eedhaa?

Dandeettiwwan afaanii, caasaaleen seerlugaa, haallan garagaraa irratti hundaa'anii qindoomiinaan tartiibeffamanii keessatti dhihaataniiruu?

8. Hiika jechoota ilaalchisee kitaabichi jechootaafi barnoota hiika jechootaatiif xiyyeeffannaa gahaa kennaaraa? Kana jechuun, shaakalli hiika jechootaa dhihaate sadarkaa kutaa qophaa'eef sanaan kan walgitedhaa? Akka barattoonni jechoota haaraa yaadataniif irradeddeebii madaalawaadhaan kan dhihaatedhaa? Akkasuma, hiika jechootaa xiinxaluuf tarsiimoo gahaa ofkeessaa kan qabudhaa?
9. Aadaan, loogni akkaataa walgitinsa qabuun kitaabicha keessatti dhihaatanii jiruu? Kana jechuun, kitaaba barnootaa keessaatti aadaan naannoo tokkoo olkaafamee mul'ifamee kan naannoo biro dagatamee jennaan kitaabichi naannoo muraasa fayyaduun naannoo biraarratti dhiibbaa uumuu danda'a. Ilaalchi barattoonni kitaabicha irratti qaban garaagarummaa waan qabaatuuf, hirmaannan barattootaas akkasuma garaagarummaa qabaata jechuudha.

10. Kitaabichi hawwatamummaa qabaa? Ittifayyadamaaf mijataa kan ta'eefi yeroo dheeraa tajaajiluu kandanda'udhaa?

11. Kitaabicha keessatti meeshaaleen barumsa afaanii gabbisan kanneen biroon eeramaniiruu? Fakkeenyaaf, kitaaba dalagaawwaan addaddaa, poosteroota, teeppii, battalleewwan qophaa'inii jiruu?

12. Qajeelcha barsiisaa ilaalchisee:

Qajeelchi barsiisaa mala baruufi barsiisuu gahumsaan kan qabudhaa? Qabiyyee kitaabichaatiin haalaan kan walsimedhaa? Gilgaalota dabalataa kennee jiraa? (Brown, 2000).

Akka qabxiilee ulaagaa madaallii kanaan olitti tarreeffaman irraa hubachuun danda'amutti kitaabni barnootaa bu'aa gama barnoota afaaniitiin irraa eegamu argamsiisuuf ulaagaalee kanneen giddugaleessa taasifachuudhaan qophaa'uu akka qabu; akkasumas, kanneen maxxansamanii jiran ammoo xiinxalamanii yoo hanqina qabaatan akka fooyya'an taasisuuf kanneen akka qajeelfamaatti gargaaranidha.

2.2.7. Akaakuu gilgaalotaa

Nunan (1989); Breen (1987) wabeeffachuun afaan kaayyoo tokko, qabiyyee mijataafi adeemsa hojii murta'aan baratamuuf caaseffame gilgaalotaan gaggeeffama. Kanaaf, dalagaaleen karoora hojii hedduun kanneen adeemsa kaayyoo afaan barachuu hunda sissi'eessuuf gargaaran gilgaalota salphaafi ifoo ta'an irraa gara ciccimoofi walxaxaa ta'anitti qindaa'uun dhihaatanidha. Karaa biraatiin, barattoonni cicata gilgaala irraa argataniin haala qabatamaan dalagaa addaddaa hojjechuu danda'u. Gilgaalonni barnootaaf dhihaatan hanga danda'ametti haala qabatamaa dhugaan walitti kandhihaatan ta'uu qabu.

Haaluma walfakkaatuun, akka Richardsfi Renandyan (2001), Prabhu (1987) wabeeffachuun ibsanitti, gilgaaloonni (dalagaaleen) gocha barattoonni odeeffannoo adeemsa barumsaan argatan gargaaramuun waan barataniin milkaa'uuf raawwatanidha. Adeemsi barnoota afaanii ammoo, gochaalee gilgaalaan dhihaatan dalaguu shaakaluu irraatti kan xiyyeeffatedha. Meeshaalee barnootaa afaan barsiisuuf qophaa'an qabiyyeewwan qindeessuuf adeemsa afaan barachuu tilmaamame keessatti dalagaawwan

gilgaalotaaf xiyyeeffannaa kennu. Sababnisaa, unka afaanii barnootaaf dhihaatu gilgaalota shaakalamuun baratama. Kanaafuu, haalli gilgaalli itti qindaa'ee shaakalamu adeemsa barnootaa mul'isuu danda'a jechuudhaan ibsanii jiru.

Akka yaada ogeeyyii kanaarraa hubachuun danda'amutti, gilgaalli dalagaa barnoota afaanii keessatti raawwatamu ta'ee; kitaaba barnootaatiin qindaa'ee kandhihaatudha. Yaadni Richardsfi Renandya (2001), Nunan (1989), armaan olitti ibsanis maalummaa gilgaalaarratti kan waliigalan yemmuu ta'u; dhiheenya sadarkaa isaa eeggate barnoota afaanii keessatti barbaachisa akka ta'e kan nama hubachisudha.

Nunan (1989), akka ibsetti gilgaalli dalagaa barattoonni ciicata barnootaa argataniin haala qabatamaa keessaatti dalagaan kan murteessu gaaffiilee addaddaati. Waan kana ta'eef, gilgaalonni barnootaaf dareetti dhihaatan haala qabatamaa dhugaan walfakkaachuu qabu.

Akkuma beekamu malli yeroo ammaa afaan barachuufi barsiisuuf hordofamaa jiru, mala afaan waliigalteef barsiisuuti. Akka Nunan (1989), ibsetti, mala afaan waliigalteef barsiisuu keessatti dhihaannaan dalagaa irratti hundaa'e gilgaalaaf bakka guddaa qaba. Dhihaannaa kana keessatti adeemsi barachuufi barsiisuu gocha barattoonni dalaguun afaan baratan irratti kan hundaa'edha. Gochi ammoo, gilgaala addaddaa dalaguudha. Dhihaannaa afaan waliigalteef barsiisuu kanaan barsiisuuf barsiisaan qaama afaan baratamuuf gilgaalota qindaa'an dhiheessa; barattoonni ammoo, gilgaalota dhihaatan dalagu keessa afaan baratu. Nunan (1989), gilgaalota kana bakka gurguddaa sadiittib qooduun ibsa. Isaanis:

1. Gilgaalota odeeffannoo hir'ate guutuuf dhihaatan

Gilgaalonni gosa kanaa odeeffannoo nama tokko irraa nama biraatti yookiin bakka irraa bakka biraatti qaxxamursuu kanneen danda'anidha. Sababi isaas, odeeffannoo barataan tokko beeku, barataan biraatan biraa beekuu dhiisuu waan danda'uuf wanta beekaniifi muuxannoo akka waljijjiiran taasisa. Kunis gilgaala akka hojii cimdii hojiichisutti ilaala. Hojii cimdii keessatti ammoo, barattoonni hundi waliin dubbachuun, odeeffannoo barbaadame kennuu keessatti qooda fudhatan qabu. Fakkeenyaaf, fakkii hinxumuramne tokko dhiheessuun ergaa isaa akka afaaniin ibsan taasisuudha.

2. Gilgaalota sababa ibsuu barbaadan

Gosni gilgaalaa kun ammoo, odeeffannoo dhihaaterratti hundaa'uudhaan odeeffannoo haaraa akka maddisiisan taasisuuf sababa qabatamaa dhiheessuudha.

3. Gilgaala yaada ofii ibsuu gaafatan

Gaaffiilee gilgaalota gosa kanaatiin dhihaatan haala dhihaate keessatti deebii fedhii, miiraafi ilaalcha kan adda baasanidha. Kan ammoo, odeeffannoo qabatamaa fayyadamuun yaadaa ofii ibsuuf gargaara. Haata'u malee, bu'aan isaa sirrii ta'uu yookiin sirrii ta'uu dhabuu kan mul'isu adeemsa tokko ta'e hinqabu. Fakkeenyaaf, seenaa jalqabamee takko yaada mataa ofiitiin xumuruu, marii dhimma hawwasummaa addaddaa keessatti qooda fudhachuu ta'uu danda'a.

Haaluma walfakkaatuun, Nunan (1989), gilgaalonni barnootaa akkaataa hubannoofi dandeettii barattootaa irratti hundaa'uun qindaa'ee sadarkeeffama. Adeemsa tartiibeessuufi qindeessuu gilgaalota hubannoo irratti hundaa'an irraa ka'uun gara gilgaalota to'annaan dalagamaniitti adeemama. Dhuma irratti ammoo, gilgaalota waliigaltee dhugaatti barattoota hirmaachisanitu dhahaata.

Akka yaada Nunan kanarraa hubachuun danda'amutti, gilgaalli barnoota dareetti barataaf dhihaatu sadarkeeffamuun qindaa'uu qaba. Haallii ittiin sadarkeeffamuu ammoo, hubannoofi dandeettii barattootaarratti kan hundaa'ee ta'uu qaba. Innis, sadarkaa bilchina sammuufi hubannoo barattootaa xiyyeeffannaa keessa kan galche ta'ee; yaada kamtu dura dhufuufi kamtu itti aanee dhufuu qaba kan jedhuun kan walqabatedha. Sababni isaa, hubannoofi dandeetti barattootaa sadarkaa tokkooffaafi barattoota sadarkaa lammaffaa kan walgitu miti.

Waan kana ta'eef, sadarkeessuun hubannoofi dandeettii barattootaa kan giddu galeessa godhate ta'ee; hiika jechootaa akkaasumas, ogummaa afaanii kamiyyuu sadarkaa sadarkaan kan qindeessuun kan walqabatedha. Karaa biraa, gilgaalonni salphaa irraa gara cimaatti, yaada ifaa ta'e irraa gara yaada walxaxxaatti, yaada murtaa'aa irraa gara yaada dimshaashaatti qindaa'uu qabu (Nunan, 1989).

2.2.8. Amaloota Gilgaala Gaarii

Akka Nunan (1989), qorannoo gaggeesseen ibsetti dajagaan yookiin gilgaalli afaan itti shaakalamuun baratamu haala addaddaa akka dhihaatu lafa kaa'ee jira. Kana irratti hundaa'uun gilgaalli barnootaa bifa ittiin dhihaateefi qaama afaanii baratamu shaakalchiisuun amaloota qabaachuu qaban jedhee yaade akka armaan gadiitti tarreeffameen addeessee jira. Gilgaalonni barnoota afaanii gaariin:

- ❖ Barattoonni ogummaa afaanii barataniin hojjechuufi shaakaluu akka danda'an kan isaan taasisu;
- ❖ Haala qabatamaa jiru irratti hundaa'uudhaan kan dandeettii walii galtee daree barnootaa keessatti shaakalchiisu;
- ❖ Barattoonni rakkoo faruun gara yaada goolabaatti akka ce'an kan hirmaachisu;
- ❖ Wantoota qabatamoo yookiin dhugaa ta'an irratti kan hundaa'u;
- ❖ Barattoonni akka odeeffannoo waljijjiira kan hirmaachisu;
- ❖ Barattoonni akka irra deddeebi'anii shaakalan kan isaan taasisudha.

Akka Nunan ibsetti, gilgaalonni barnoota afaanii keessatti ogummaan afaanii barnootaf dhihaate kan ittiin shaakalamu waan ta'eef, bakka guddaa qaba. Gilgaalonni kun ammoo, haala barataan shaakaluu danda'uun dhihaachuun isaanii amala gilgaala gaarii isaan jechisiisu akka qabaatan yaada armaan oliirraa hubachuun nidanda'ama.

2.3. Qabiyyeewwan Barumsi Afaanii Hammatu

Akka Tashoomaa (1998), kaa'eetti wantoonni barumsa afaan waliin ka'an kanneen armaangadiitti tarreeffamadha. Isaani:

2.3.1. Barataa Afaanii

Barataa afaan tokko barachuuf gara mana barumsaa dhufa kallattii lamaan ilaalamuu danda'u. Kunis, afaanichaan kan afaan hiikkate yookaan afaanicha akka afaan lammaffaatti kanbaratu ta'uu danda'a. Kanamalees, barataa fedhii issatiin filatee baratu yookiin imaammanni barnootaa akka baratu waan isaa gaafatuu dirqamaan kanbaratu ta'uu danda'a.

2.3.2. Barsiisaa Afaanii

Ammas barsiisaan afaanichaa kan afaan barumsaaf dhihaate sanaan afaan hiikkate yookiin akka afaan lammaaffaa isaatti barate ta'uu danda'a. Gama birootiin barsiisichi leenjii sadarkaa gadaanaa yookiin alaanaa kan qabu ta'uu danda'a. Kunis, barumsa afaanii sanarratti dhiibbaa kan fidu ta'uu isaatiin haala danda'ameetti barsiisan afaanicha haala gaariitiin kan leenji'e osoo ta'ee filatamaadha.

Dabalataan haala baruu barsiisuu mijeessuuf ga'een barsiisaan qabu olaanaadha. Barsiisaan gosa barnootaa kennu tokko sirna barnootaa jiruurratti hunda'ee barnootaa kennuu, meeshaalee ittiin barsiisu filachuun, kanneen kitaaba barataa waliin walsimsiisuun barnoota kennuufi deeggarsa gochuu irraa eegama. Kana irrattis, Kenji, Kitao odeeffannoo toora <http://research.microsoft.com/> interneetiin tamsaase irratti akka ibsetti, barsiisaan sirna barnoota barumsicharratti hundaa'uun meeshaalee barnootaa fayyaduuf oolan filachuurratti ga'ee guddaa qaba. Meeshaaleen ittiin barsiisuuf kennuman kitaaba barataa biratti meeshaalee deeggarsa barnoota afaanii deeggaran filuun itti fayyadamuun ga'ee barsiisa akka ta'e hubanna. Meeshaalee kun manneen barnootaa jiraachuufi dhibuunsaniin itti fayyadamiinsa gaariin jiraachuufi dhibuurratti immoo ga'een kan qaamolee sirna barnootaa keessaa kan warren itti gaafatamummaarraa jiraniiti. Kanaaf, qaamoleen gaggeessummaarra jiran gahe irraa eeggamu akka ba'an hubachiisa.

2.3.3. Qindoominaafi tartiiba qabaachuu isaa

Qindoominni yookiin tartiibni walduraaduuba dhufinsa adeemsa barumsa afaanii kanilaallatudha. Kunis, barumsichi qajeelfamaafi caasaa gurmaa'ee qabaachuu isaa nu hubachiisa. Caasaan yookiin tartiibni kun barumsichi eessaa eegalee eessa akka gahu kaayoodhaan itti yaadamee kan itti dhihaatatadha.

2.3.4. Yeroo ramadameef qabaachuu isaa

Barumsa afaanii keessaattis ta'ee barumsa kamiyyuu keessaatti barataafi barsiisaan wayitii itti walargan niqabu. Yeroon barumsi afaanii sun guyyaatti wayitii meeqa akka qabu; wayitiin tokko daqiiqaa meeqa akka ta'e; torbeetti wayitiin meeqa akka ramadame; seemisteera keessaatti sa'aa yookiin wayitii meeqa akka baratan ilaallata.

2.3.5. Kaayyoo murtaa'ee qabaachuu isaa

Barumsi afaaniis barumsi idilee kamiyyuu kaayyoo murtaa'e niqaba. Kunis, barumsichi maaliif akka kennamu sababni murtaa'eef jiraachuun isaa kannamatti agarsiisudha. Kaayyoo tokko malee adeemsi baruufi barsiisuu hinadeemsifamu.

Kaayyoon kun garu akkuma eenyummaa barataa akkuma sirna barnootichaa gargar ta'uu nidanda'a. Kanaafuu, barataan maaliif akka baratuu barsiisanis maalif akka barsiisu nibeeka jechuudha.

2.3.6. Meeshaaleen barnootaa qophaa'anii jiraachuu isaani

Kaayyoo barumsa afaanii sana galmaan gahuuf meeshaalee barumsichaaf jiraachuu isaa agarsiisa. Meeshaaleen barnoota afaanii kunniin sadarkaa sanaaf jedhanii kan qophaa'an yookiin nigargaaruu jedhamani kan filataman dhihaatan ta'uu danda'u. Meeshaalee barnoota afaanii jalatti kitaabni barataa, qajeelchi barsiisaa, kitaaba sirna barnootaa yemmuu jennu qophaahanii kallatumaan barumsicha waliin kan walqabatanidha. Meeshaalee deeggarsa barnootaa kan jedhaman ammoo, barsiisaan mata duree yookiin qabiyyee barsifamu sanaaf nigargaara jedhee kan filatedha.

2.3.7. Madaalliin jiraachuu isaa

Barumsi jiraannan madaalliin nijira. Madaalliin kun barataan adeemsa barachuu keessatti sadarkaa akkamiirra akkagahe kan ittiin beekamu. Kanamalees, barataan sadarkaa sanaaf gahaa ta'uu isaa kan ittiin mirkaneessinu ta'uu danda'a. Madaalliin kunis gosa adda addaa kan qabu ta'uu danda'a. Kana jechuunis, maddallii itti fufinsa, madaallii dhuunfaa, madaallii garee, madaallii barreeffama waraqaa, madaallii afaanii ta'uu danda'a.

2.3.9. Dogoggora sirreessuun jiraachuu isaa.

Barumsa afaanis ta'e barumsa kamiyyuu keessatti dogoggora sirreessuun nijira. Dogoggorri barattootaa garuu akka adeemsa barachuutti ilaalamuu qaba. Barataan tokko yaalee yoo dogoggore dogoggora sanarra akka baratu ta'uu qaba. Kanaafuu, dogoggorri barattootaa akka badii ilaalamuu hinqabu.

2.4. Maalummaa Walitti fufinsa Qabiyyee (continuity)n

Walitti fufinsi qabiyyee muuxannoo barnootaa sirriifi filatamaa ta'een sirna barnootaa gahumsa qabu hundeessuu keessatti gahee inni qabu olaanaadha. Walitti fufinsa yeroo jennuus gosa barnootaa tokko keessatti qabiyyee deddeebi'ee kan dhufu ta'ee; garuu gaddachaa kan deemu jechuudha (Tasfaayee, 1981)

Walitti Fufinsa (Continuity) akka caasaa sirna barnootaatti, qabiyyeewwan barnootaaf oolan kutaa murtaa'aa keessattis ta'ee, kutaawwan itti aanan keessatti bifa walitti fufinsa qabaniin ijaaramuu qabu. Sababi isaas, barataan tokko yaada sana irra deeddebiin yoo barate wanticha gadi fageenyaan akka hubatu isa taasisa. Kanaafuu, kitaaba tokko keessatti qabiyyeewwan filataman haala walitti fufinsa qabuun caaseeffamuu qaba. Akkasumas, kutaa itti aanu faanas walitti fufinsi jiraachuu qaba.

Qabiyyeewwan barnoota afaanii yeroo qindaa'uu gochaalee qabiyyee kunniin ittiin dhihaatanis waliin filatamuu qabu. Qabiyyeewwan filatamanis kaayyoo barnootichaa waliin kandeemu ta'uu qaba. Kanarraa ka'uun, haala qabiyyee itti qindaa'uu yemmuu ilaallu: oleefi dalgeen (vertical and horizontal organization) ta'uu danda'a (Tshoomaa, 1998).

- a. Qindoomina olee (vertical organization), Qindoominni olee kutaadhaa gara kutaatti guddachaa kandeemuu ta'u isaa agarsiisa. Kana jechuun akkuma kutaan guddachaa deemuun qabiyyeenis salphaadhaa gara walxaxaatti guddachaa kandeemudha. Qindoominni olee dhimmoota ittifufinsaafi walduraa duuba dhufinsa jedhamanii mirkanaa'uu danda'u. Ittifufinsi (continuity) qabiyyeen tokko haala tokkorra deddeebi'ee dhufuusaa kanilaalltudha. Walduraaduuba dhufinsi immoo, tokko tokkorratti bu'uureeffachuufi guddachaa dhufuu isaa agarsiisa.
- b. Qindoomina dalgee (horizontal organization), kana jechuun immoo, qabiyyeen achuma keessaatti bal'ina qabaachuu yookaan gosa barumsaa sadarkaa sanatti kennamu waliin walittidhufeenya qabu kanagarsiisudha. Kunis kanmadaalamu ulaagaa walittidhufeenya (integration) jedhamuun. Barnoota afaanii kutaa tokkorratti kennamu gosa barnootaa kutaa sanatti kennamu biro waliinii

walqabsiisuun yookaan madaalchisuun kan ilaalamudha. Kun ammoo, cehumsi dandeettiifi beekumsaa akka jiraatu gargaara.

2.5. Maalummaa Dagaagina Qabiyyee

Dagaaginni qabiyyee walitti fufinsa qabiyyeetiin kan walittidhufeenya qaban yoo ta'eyyuu bakka itti adda ta'an qabu. Kunis, sirna barnooticha keessatti qabiyyeen dhihaatu sadarkaa isaatiin dabalaafi gadi fageenyaan cimaa akka deemu kan taasisuudha. Dagaaginni dhimma irra deddeebii osoo hintaane dhimma guddachaafi bal'acha deemu kan ilaallatudha (Tasfaayee, 1981).

Walitti fufinsi qabiyyee qofaa isaa gahaa miti. Kanaaf, walitti fufinsa keessa gabbinni yaadaa yookaan dagaaginni qabiyyeewwanii jiraachuu qaba. Sababi isaas walitti fufinsa sana keessa yaanni haaraa akkasumas dame horachaa deemu qaba. Sana ta'u bannaan barataan waan haaraa waan hinarganneef, barumsicha ninuffa; nituffata, nijibba. Kanaaf, akkuma kutaa tokko keessatti boqonnaarraa boqonnaatti akkasumas, kutaarraa gara kutaatti walitti fufinsi qabiyyee barbaachisuu; bakka lamaanittu walitti fufinsa keessatti dagaaginni qabiyyee nibarbaachisa.

Dagaagina qabiyyee sirnaan eeguuf qindoominni olee (vertical organization) barbaachisaadha. Qindoominni olee kutaadhaa gara kutaatti guddachaa kandeemuu ta'u isaa agarsiisa. Kana jechuun, akkuma kutaan guddachaa deemuun qabiyyeenis salphaadhaa gara walxaxaatti guddachaa kandeemudha. Qindoominni olee dhimmoota ittifufinsaafi walduraa duuba dhufinsa jedhamanii mirkanaa'uu danda'u. Ittifufinsi (continuity) qabiyyeen tokko haala tokkorra deddeebi'ee dhufuusaa kanilaallatudha. Walduraaduuba dhufinsi immoo, tokko tokkoratti bu'uureeffachuufi guddachaa deemu isaa agarsiisa (Tashoomaa, 1998).

2.6. Ulaagaa Madaallii Walitti Fufinsaafi Dagaagina Qabiyyee

Walitti fufinsi qabiyyee akkuma gubbatti kaasuuf yaalame walitti hidhatinsa yaadaa yookaan mata dure dhihaate ta'uusaa ilaaluu yaallerra. Haaluma kanaan, walitti fufinsi qofa isaa gahaa akka hintaane fi dabalaa deemuun dirqama akka ta'e ibsa kennameerra hubachuun ndanda'ama.

Kanarraa ka'uun, qabiyyeen dhihaate walitti fufinsaafi dagaagina qabaachuu isaa adda baasuuf; qabxiileen madaallii yookaan safartuun akka itti aanuutti kaa'amaniiru. Isaanis:

- Qabiyyee duraan dhihaate boqonnaa itti aanuutti deebi'ee dhihaachuu qaba. Sababni isaa yaadichaa osoo hinirrafatin gabbifachaa yookaan hubannoo cimsa akka deemaniif fayyada. Akkasumas, kutaa kutaatti walfaKkaataa ta'uu qaba.
- Qabiyyichi gabbachaa deemuu qaba.
- Qabiyyeen dhihaatu nuffisiisa ta'u hinqabu.
- Inni tokko isa biraaf ka'umsa yookaan bu'uura ta'uu qaba.
- Duraa duubummaa qabaachuu qaba. Kunis, boqonnaa gara boqonnaatti yookaan daree gara dareetti walitti hidhachaa yaada haaraa dabalatee dhihaachuu qaba. Kunis, isaa dura ka'umsa godhachuun nuffii malee akka barataniif gargaara.

Haaluma kanaan, qabiyyeen kutaa gadiitii hanga sadarkaa gubbaatti maqaa tokkoon dhihaatu baay'inaan nimul'ata. Walitti fufinsaafi dagaagina kan jennus kanumaan walqabata. Fakkeenyaaf, dubbisuu yoo fudhannee kutaa gadiitii kaasee qabiyyeen isaa jira. Kunimmoo, boqonnaas ta'ee; kutaa kutaalee hedduu keessaatti nidhihaata. Haata'u malee haalli dhihaannaa isaa kutaa hunda keessatti tokko miti. Kunis, kan mul'isu bakka maratti argamuun isaa walitti fufinsa yoo ta'u, bifa jijjiirrachaa deemuun ammo walitti fufinsa keessatti dagaagina qabiyyee kan ibsudha (Tasfaayee, 19981).

Kanarraa ka'uun, fakkeenyaaf gubbaatti kenname cimsuuf dhihaannaa caasluga kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 ilaalchisee: fakkeenyaan haa ilaallu.

- Henna, boqonnaa duraa keessatti gosota henna keessaa tokko dhiheessuu nidanda'ama.
- Kan itti aanu keessatti gosuma kanaa kan biraa dhioheessudha.
- Bifu kanaan kutaa gara kutaattis qabiyyicha cimsaa gosa kanneen dhiheessudha.

Kana bu'uureffachuun, walitti fufinsiifi dagaaginni qabiyyee kitaabilee kanneen keesaatti mul'atan adda baasanii kallattii qabasiisuun muurteessaa ta'uu isaati. Kanaaf haalli

kitaabni itti dhihaachuu qabu mataasaa kallatti kan nama qabsiisu waan ta'eef miira xiyyaffannoo qabuun akka qophaa'uu karaa namatti kan agarsiisudha.

2.7. Barbaachisummaa Walitti Fufinsaafi Dagaagina Qabiyyee

Akka Tasfaayee, (1981) ibseetti, muuxannoo barnoota gaarii karaa quubsaa ta'een hundeessuuf dhimmoonni ijoo ta'an sadi guutuu qabu. Isaanis: walitti fufinsa, dagaaginaafi walhunaannaadha. Kunis, gosa barnootaa tokko keessatti qabiyyeen dhihaatu walitti fufinsa hinqabu taanan hariiroon boqonnaadhaa boqonnaa akkasumas, kutaafi kutaa gidduu jiru adda citaa ta'a. kun ammoo, akka barataa waan baratu sana sirnaan hin hubanne gochuu keessatti gahee olaanaa taphata. Kanaaf, meeshaalee barnootaa qopheessuu keessaatti walitti fufinsi qabiyyee daran barbaachisa ta'uusaa nuhubachiisa.

Haaluma kanaan, Walitti fufinsi qabiyyee qofaa isaa gahaa miti. Kanaaf, walitti fufinsa keessatti gabbinni yaadaa yookaan dagaaginni qabiyyeewwanii jiraachuu qaba. Sababi isaas walitti fufinsa sana keessa yaanni haaraa akkasumas dame horachaa deemuu qaba. Sana ta'u bannaan barataan waan haaraa waan hinarganneef, barumsicha ninuffa; nituffata, nijibba. Kanaaf, akkuma kutaa tokko keessatti boqonnaarraa boqonnaatti akkasumas, kutaarraa gara kutaatti walitti fufinsi qabiyyee barbaachisuu; bakka lamaanittu walitti fufinsa keessatti dagaaginni qabiyyee barbaachisadha.

Kanamalees, akkuma walitti fufinsiifi dagaaginni qabiyyee barbaachisa walhunaannanis dhimma jiraachu qabudha. Walhunaannaan dhimma walittidhufeenya bu'uura muuxannoowwan barnootaa sirna barnooticha keessa jiran qaban kan ilaallatudha. Walhunaannaan muuxannoowwan barnootaa; muuxannoowwan barnootaa mataa isaanitiin akka waldeeggaran, inni tokko isa biraa akka cimsuufi walijaaraa akka deeman taasisa.

Walumaagalatti, dhimmoonni kun sadan: walitti fufinsa, dagaaginaafi walhunaannaan qabiyyee muuxannoo barnootaa sirrii ta'e hundeessuu keessatti safartuu adda duree ta'uun isaanii waan dagatamuu hinqabnedha.

2.8. Gahee Dhihaannaa Kitaaba Barnootaa

Adeemsa baruufi barsiisuu keessatti galma ga'insa sagantaa barnootaa afaanii tokkoof dhihaannaan kitaabaa iddoo guddaaqaba. Kitaabni barataa gosa barnootaa tokko qofa qabatee, tooftaadhan kan sadarkeeffamu, sadarkaa barnootaa tokkotti itti fayyadamuuf kan qophaa'uufi sagantaa barnoota tokkoof meeshaa barnootaa isa olaanaadha. Kitaabni barataa qabiyyee mija'aa kan qabu, tooftaa yookiin dhihaannaa baruu barsiisuu waliin kandeemu, sirriitti qindaa'uun barattootaa kan kakaasufi barsiisaan bal'isee dhiheessuuf kan mijatau ta'uu qaba (Good, 1973)

Kana malees, faayidaan kitaabni barataa adeemsa baruu barsiisuu keessatti qabu akka kanaa gaditti tarreessameera.

- ❖ Barataan akka dandeettii isaatti akka baratuuf carraa kenna.
- ❖ Barataan waan daree keessatti barate irra deebi'ee akka sakatta'u dandeessisa.
- ❖ Waan yaadatu mirneeffachuufi kkf gargaara (Brown, 1989).

Walumaa galatti kitaaba barataa qopheessuun xiyyeeffannoo kan gaafatudha. Kanaaf, kitaabni barataa bifa fedhii barataa kakaasuufi dandeettii barataa kallatii bal'isuu danda'uun qophaa'uu qaba.

Gama biraatin immoo, gaheen kitaaba barataa barsiisota muuxannoo hinqabneef haala isaan karoora baafatanii ittiin barsiisaan qajelchuuf kan gargaaru ta'u qaba (Richards, 2001). Akka waliigalaatti yoo ilaalamu gaheen kitaabni barnootaa sagantaa barnoota afaanii keessatti qabu olaanaadha. Isaan keessaa warri ijoo ta'an:

- ❖ Gilgaalota barattoonni afaanicha ittiin barataniifi waliin barachuuf isaan gargaaru dhiheessa.
- ❖ Qabiyyeewwan afaanii: seerluga, ijaarsa jechootaa, dandeettiiwwan afaanii cimsan dhiheessa.
- ❖ Barsiisota mara haala wal fakkaatuun gargaara.

Kanamalees, qabxilee akka faayida kitaaba barnootaatti ilaalaman keessaa:

- ❖ Sagantaa barnoota afaanii akka caasaafi qajeelfama qabaatu taasisa.

- ❖ Barnooni afaanii bifa walfakkatu akka qabaatu taasisa.
- ❖ Kan sirriitti qindaa'ee yoo ta'e qulqullina barnootaa eegsisa.
- ❖ Akkaataafi ciicata afaan barsiisuu bu'a qabeessa ta'e dhiheessuu danda'a (Richardsfi Renandya, 2002).

Karaa biraatiin, kitaabileen barnootaa hanqinaalee addaddaa qabaachuu nidanda'u. Qabxilee akka hanqina kitaabaatti ka'an keessaa:

- Qabiyyeewwan dhiheessuu keessatti dogoggora uumuu nidanda'a.
- Qabiyyeewwan fedhii barattootaa ofitti hinharkifne dhiheessuu danda'a.
- Dandeettii barsiisotaa qabiyyee dhiheessuu daangeessuu danda'a.

2.9. Gahee Qopheessitootaa Dhihaannaa Qabiyyee Barnoota Afaanii Keessaatti

Adeemsa sagantaa qophii qabiyyee barnoota afaanii keessatti qaamni qabiyyicha qopheessuun dhiheessuu galma ga'inmsa qabiyyee dhihaatu sanaaf qooda guddaa qaba. Adeemsa baruu barsiisuu qabiyyee barnoota afaanii tokko mijata taasisuuf qabiyyeewwan hammataman murteessuufi sadarkeessuun mala qindaa'ina qabiyyeewwan itti dhihaatan keessaa isa tokko (Sharmafi Tuteja, 2005). Yaada kana haala qophii dhihaannaa qabiyyee caaslugaa Afaan Oromootiin walqabsiisuun ilaaluu dandeenya. Kunis, gama murteessuun qopheessitoonni yemmuu qabiyyee caasluga afaanichaa dhiheessan sadarkaa addaddaa caaslugni ittiin walitti fufinsaafi dagaagina qabaachuu Afaan Oromoo keessatti akkaataa adeemsa baruu barsiisuutiif mijataa ta'uu danda'uun caasaa salphaarraa gara cimaatti wal duraa duubaan haala dhihaachuu qabaniin qopheessudha.

2.10. Sakatta'a Barruu Wal-fakkii

Mataduree kana jalatti barruulee dhihaannaa qabiyyeetiin hariiroo yookiin walitti dhufeenya qaban akkasumas, madaalli kitaabaatiin walqabatani hojjiilee hojjetamantu dhihaate. Afaan saayinsiidha; saayinsiin barnoota afaanis adeemsa baruu barsiisuu keessatti malleen ittiin barsiifaman irratti afaan tokkooffaafi afaan lammaaffaa gidduutti garaagarummaan muraasni jiraatullee bu'uurri isaanii kan walbuuse miti. Kanaaf, mataduree barruu walfakkii kana jalatti barruuleen walitti dhiheenya qabaatanii afaan

Ingiliitiinis qophaa'an qoratichaan sakatta'amanii qorannoo kanaan walcinaa qabamuun ilaalamanii jiru. Kana malees, kannee Afaan Oromootii kitaabilee Afaan Oromoo kutaalee kanneen walqabatani gaggeeffamanis sakatta'amun dabalamanii jiru. Barrulee kunis walitti dhufeenya haala dhiheenya qabiyyeetiin jiru amma tokko kitaabileen walqabatan malee kallattiidhan keessummaa walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaatiin kan jiru amma sakatta'etti argachuu hindandeenye. Haata'u malee hariiroo kallattis dhaban kitaabileefi meeshaalee barnootaan kan walqabatu amma tokko dhihaataniiru.

Mellesee (1997) qophii meeshaalee barnootaa keessatti faayidaa dhihaannaa afaan waliigaltee ilaalchisee qorannoo gaggeesse keessatti Lammeessaa (1995) wabeeffachuu meeshaalee barnoota afaanii ilaalchisee yaada yemmuu kennu; meeshaalee barnootaa afaanii sadarkaa isaanii eeggatan osoo hindhiheessin barnoota afaaniirraa bu'aa gaarii eeguun akka hindanda'amne hubachiisee jira.

Akka ibsa armaan olirraa hubatamutti, ogummaan afaanii fedhii barattootaafi bu'aa ogummaa barataa sanarraa eegamu argamsiisuuf haalliifi sadarkaan meeshaaleen barnootaa itti qophaa'aniifi dhihaatan murteessa ta'uusaa kan mul'isudha. Dhihaannaa meeshaalee barnootaa keessaa ammoo hojii baruufi barsiisuu keessatti gahee bakka hinbu'amne kan qabu kitaaba barnootaati.

Qorannoo dhihaannaa caaslugaa ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeetiin xiinxalli KBAO kutaa 11fi 12 irratti gaggeeffame keessattis; dhihaanna barnootaa yeroo jennuu, barnoota Afaan Oromoo keessatti kaayyoo afaan baratamuuf giddu galeessa gudhachuun; galma ga'iinsa kaayyoo sanaatiif akkaataa kitaabni barnootaa duraa duuba eeguudhaan qabiyyee barnoota caaslugaa sadarkaa kutaa sanaa giddu galeeffateen itti dhihaatu bu'aa eegamu argachuuf murteessa ta'uun isaa beekamaadha.

Dassee (1988) bu'a-qabeessa ta'uufi ta'uu dhabuu dhihaanna hiika jechootaa koorsii Afaan Inglizii barattoota Yuunivarsiitii waggaa tokkooffaatiif kennamu irratti qorannoo gaggeessee ture. Kitaabni barnoota afaanii yeroo qophaa'uu guutummaa guutuutti hanqina qabaachuu hindanda'u jechuun sirrii akika hintaane kaasuun; hanqina yeroodhaa gara yerootti mul'atu irraa jalaan fooyyeessaa deemuun barbaachisa akka ta'e ibse jira.

Qorannoo kana keessatti ammoo, kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11fi 12tu ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaatiin xiinxalame. Xiinxala taasifame keessattis gilgaalonni caaslugaa bifa walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee qabuun dhihaachuufi dhiisuusaa adda baasuurratti kanxiyyeeffatedha. Kunis, boqonnaadhaa gara boqonnatti akkasumas, kutaadhaa gara kutaatti maal akka fakkatuu adda baasuudhaafi.

Ijaaraa (2007) haala dhiheessa xiinlatii kitaabaa barnootaa afaan oromoo kutaa 11ffaa jedhu keessatti waa'ee kitaabichaa yeroo ibsu; kitaabichi bifa xiinlatiin ittiin dhihaachuu qabuun kan hindhihaanne ta'uusa waan hedduu jedheera. Akkasumas, Abboomaa Nagaasaa (2015) qorannoo xiinxala dhihaannaa jechoota kitaabaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 12 jedhuu keessatti; Kidaanee Wadaajoo (2015) Qorannoo qaaccessa dhihaanna gilgaalota hiika jechootaa kitaabaa barataa Afaan Oromoo kutaa 12fi Kabbadaa Nagaraa (2014), qorannoo qaaccessa dhihaannaa xiinjechaa kitaabilee Barnootaa Afaan Oromoo kutaa kudha tokkoofi kudha lammaffaarratti kan xiyyeeffatee yoo ta'u; isaaniyyuu qabiyyee kitaabilee kannee keessatti argamanirratti haabarreesan malee kallattiidhaan walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeerratti kan dhiheessan miti. Kanaaf wanti qorannoo kana walfakkeessuun kitaabilee kutaa 11fi 12n hidhata qabaachuu isaanii qofaadha.

Barruulee walfakkii armaan olii keessatti dhimmoonni xiyyeeffannan ka'an; qophii meeshaalee barnootaa maal ta'uu akka qabu; ga'umsa kitaabilee barnootaa hangam akka barbaachisuufi xiyyeeffannoon gama kamitti kennamuu akka qabu ifatti mul'isaniiru. Akkasumas, meeshaalee barnootaa madaalanii fooyyeessuu barbaachisa akka ta'e kan ibsanidha. Hariiroo kallattii mataduricha waliin qabaachuu baataniyyu kaayyoon hunda isaaniyyuu meeshaalee barnootaa ga'omsuun waan walqabatuuf akka barruu walfakkiitti fadhatamaniiru.

Qorannoo xiinxala kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaatiin jedhu keessatti ammo tarsiimoowwan qabiyyeen caaslugaa itti dhihaachuu qabu kitaaba barataa Afaan Oromoo xiinxalame kana keessatti haala gahaa ta'een xiyyeeffannanitti kennamee dhihaataniiru moo, hindhihaanne kallattii jedhuun ilaalamanii jiru.

BOQONNAA SADII

MALA QORANNICHAA

Mata duree kana jalatti qabxilee saxaxa qorannichichaa, madda odeeffannoo, madda iddattoofi filannoo iddattoowwan, meeshaalee funaansa odeeffannoo, adeemsa raga walitti qabuufi mala qaaccessa odeeffannootu dhihaate.

3.1. Saxaxa Qorannichaa

Malleen qorannoo garaagaaratu jiru. Kanneen keessaa mala ammamtaafi akkamtaa maqaa dhahuun nidanda'ma. Malli ammamtaa raga lakkoofsaan safaramu funaanuuf kan gargaaruu yammuu ta'u; malli akkamtaa ragaalee lakkoofsaan hin ibsamne sassaabuuf kan ooludha. Malleen qorannoo kanneen lamaan waliin makuudhan adeemsi qorannoo gaggeeffamu ammoo mala makoo jedhama (Addunyaa, 2011).

Qoranno kun akaakuu qorannoo jiran keessaa qorannoo makoo yoo ta'u; saxaxni isaa ibsa makootiin akka gaggeeffamu ta'e jira. Sababin gosa qorannoo kanaan akka adeemsifamu ta'eef ammoo, mala akkamtaafi ammamtaa waliin makuudhaan ragaan funaanamee waan qaaceeffameefidha. Kana malees, qorannoo kana keessatti meeshaaleen odeeffannoo sakatta'insaa gargaaramuun dhihaannaa qabiyyee caaslugaa kitaabileen barnootaa Afaan Oromoo yommuu xiinxalaman; barsiisaafi barattoonni gama dhihaannaa caaslugaa ilaalchisee rakkoolee yookiin hanqinaalee jiranirratti gaaffiilee gaafatamaniif akka deebisan ta'e. Haala dhihaanna qabiyyee kitaaba barnootaa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 keessatti ija walitti funsaafi dagaaginaatiin mul'atan adda baasuuf qorannoon kun yammuu gaggeeffamu; meeshaalee ragaan ittiin funaanameefi dhihaatu, akkaataa iddattoo filachuu, mala qindaayinaafi qacceessi isaa dhihaatera.

3.2. Madda Odeeffannoo

Odeeffaannoo quubsaafi barbaachisaa ta'e argachuuf qoratichi kitaaba barataatti dabalun barattoota kutaa 12 barataniifi barsiisota kutaalee 11fi 12 barsiisan akka madda odeeffannootti gargaarame. Barsiisonniifi barattoonni kunniin akka madda odeeffannoo dabalataatti fayyadu. Kana jechuun ilaalcha isaanii baruuf osoo hintaane; kitaaba barnootaa kanatti fayyadamaa waan jiraniif rakkoolee dhihaannaa caaslugaan walqabataniin kitaabicha keessatti mul'ataniif gaaffiilee gaafataman akka deebisan

qofaafidha. Akka walii galaatti kitaaba barnoota Afaan Oromoo, barattoonnifi barsiisonni madda odeeffannoo qorannoo kanati.

3.3. Mala Iddattoo

Qorannoo kun gosa qorannoo ibsaa ta'ee; mala sakatta'a kitaabaa kan fayyadamedha. Sababni qorannoo ibsaa ta'eefis dhihaannaa caaslugaa kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 qaaccessuun ciminaafi hanqina jiru adda baasee hanqinni jiru akka furamuuf karaa agarsiisuuf qoratichi ibsa akkamtaa gargaarame jira. Mala akkamtaa fayyadamuun caasluga kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 keessaa yommuu xiinxalaman, yaanni barsiisotaafi barattootaas meeshaalee funaansa odeeffannoon fudhatamuun ibsamee jira. Rakkoo walitti fufinsaafi dagaagina dhihaannaa caaslugaa irratti mul'atu adda baasuuf qorannoon kun yammuu qindaa'u; iddattoo filachuuf meeshaaleen ragaan ittiin walittiqabamuu caaseffamuun wixineeffamee jira.

3.4. Mala Filannoo Iddattoo

3.4.1. Kitaaba Barataa

Kitaabni barnoota Afaan Oromoo Ministeera Barnootaa Itiphiyaatiin bara 2005/2012 qophaayee manneen barnootaa hundaaf bifa walfakkaatuun kan dhihaate. Haaluma kanaan, kitaabni qorannoon kun irratti gaggeeffame kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12ti. Sababin qoratichi kitaabilee barataa kutaalee kanneen filateef ammoo, yeroo dheeraaf ittiin barsiisaa waan tureefidha. Kitaabilee barnootaa sadarkaa lammaaffaafi qophaa'inaatti Afaan Oromoo ittiin barsiisuuf qophaa'an ogummaalee afaanii kanneen akka dubbisuu, barreessuu, jechoota malee, walitti fufinsaafi dagaagina caaslugaatti xiyyeeffannan kenname quubsaa akka hintaane qoratichi adeemsa muuxannoo baruufi barsiisuu horate keessatti hubatee jira. Akka qoratichi hubateetti caasluga ilaalchisee dhihaannaan hedduu isaanii boqonnaa keessatti kanneen gara dhumaatti dhihaatan malee, hubannoo barattootaa gadi fageenyaan madaaluuf bifa walitti fufinsaafi dagaagina qabuun miti. Kana malees, gilgaalonni caasluga shaakalchisuuf dhihaatan hariiroo isaan qaban kallatti agarsiisaniin kan qophaa'an miti. Kana jechuun, gosoonni gaaffiilee garagaraa haala madaalawaa ta'een dhiheessuudhaan barattootaaf carraa bal'aa kan kennu miti.

Kanarra kan ka'e, qoratchi muxannoo Afaan Oromoo sadarkaa lammaffaafi Qophaa'ina barsiisuun qabu irraa hanqinoota hubate irratti hundaa'ee dhihaannaa caaslugaa KBAO kutaalee 11fi 12 ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeetiin qorata. Qorannoo kana keessatti abuurraa kitaaba gaggeessuuf ammoo iddatteessuu miti carraa keessaa iddatteessuu akkayyoo (purposive sampling) gargaarame jira. Sababni gosa iddatteessuu kana filateef, kibaalee kanneen fayyadamee barsiisaa waan jiruufi xiyyeeffannoon qoratichaa sakatta'a kitaaba barataa waanta'eef kallattiidhumaan gosa iddatteessuu kaayyoo isaa waliin deemu filatee jira (Yaalewu, 1998:136).

3.4.2. Kuta

Akkuma duraan ibsame mata dureen qorannoon kun irratti gaggeeffame xiinxala kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeetiin kan jedhudha. Akkasumas, qorannoon kun manneen barnootaa Godina Shawaa Lixaa keessa jiran keessaa mana barumsaa Qophaa'inaa Sayyoo qofarratti xiyyeeffate. Malli manni barumsaa kun ittiin filatame mala iddaatteessuu mijataa (convenience sampling) dha. Sababni isaa, qoratchi raga qorannoo isaatiif isa barbaachisu funaannachuuf manneen barnootaa naannoowaa Shawaa Lixaa jiran keessaa kan isatti dhiyoo jiru mana barumsa kana waan ta'eefidha. Dhimma kana ilaalchisee Yaalowu (1998) yemmuu ibsu, qorataa qorannoo isaa yeroo gaggeessu qorataafi kan qorannoon irratti gaggeeffamu iddoofi yeroon walitti kan fide yoo ta'e yookanii dhihootti argamuun haala mijataa uumaa jedha. Haala filannoo iddattoo qorannoo kana keessatti kutaan barnootaa qorannoo kun irratti xiyyeeffate adda bahee filatamee jira. Kunis, kutaalee 11fi 12 yoo ta'an, sababni qorataan kutaalee kanneen filateef ammoo, barattoota kutaalee kanneen barsiisaa waan jiruuf hubannoo isaan dhimma walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaarratti qaban hanqina akka qabu addaan baasee waan hubateefi. Kana malees, barattoonni kutaalee 11fi 12 kanneen yuunivarsiitii seenuuf ofqopheessaniifi sadarkaa xummuraa irra jiran waan ta'eefidha. Barattoonni kun ammoo, caaslugaafi yaadrimee isaa karaa addaddaan gadi fageenyaan yeroo itti xiinxalan waan ta'eef; akkasumas, kitaaba kana keessatti caasluga shaakalchisuuf gilgaalonni dhihaatan kutaa keessattis ta'ee; kutaa gara kutaatti walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyichaa irratti kan hinxiyyeeffanne ta'uu isaanii qoratchi

muxannoo kitaabilee kanneen barsiisuun dabarse irraa waan hubateef, sadarkaa kutaalee kanneen irratti xiyyeeffate jira.

3.4.3. Barattoota

Qorannoo kanaaf filannoo kitaabaafi kutaa erga taasifamee booda, baay'inni barattootaa iddatteeffamuun qorannoo kana keessatti bakka bu'umman qooda fudhatan murteeffamee jira. Akkuma kanaan dura ibsame qorannoo kana keessatti irrawwatamaan jalqabaa kitaaba barataa kutaalee 11fi 12ti. Dabalataan madda raga ta'uun kan iddatteeffaman barattoota kutaa 12^{ffaa} baratanidha. Barattoonni kunis kan iddatteeffamaniif dhihaannaa caaslugaa ija walitti fufinsaafi dagaaginaa qabiyyeetiin kitaabilee armaan olii keessatti maal akka fakkaatu madda raga dabalataa ta'uudhaan ragaa amanamaa kennu jedhamee waan abdatameef ture. Ragaan barattootarra argame ammoo ragaa sakatta'a kitaabaa irraa argameen walcinaa kan xiinxalamedha.

Barattoota iddattoo fudhataman kanneen filachuuf ammoo, Mana Barumsaa Qophaa'inaa Sayyootti barattootaa kutaalee 11fi 12 baratantu adda baafaman. Haaluma kanaan baay'inni waliigalaa barattoota bara 2008 kutaalee 11fi 12 barataa jiran: Dhiira 118 Dhalaa 139 Ida'ama 257 yommuu ta'an; kanneen keessaa kutaan 11 dhiira 72 dhalaa 83 walitti 155 yoo ta'an, kutaa 12 ammoo, dhiira 46 dhalaan 55 walitti 101 dha. Iddattoon qorannoo kanaa barattoota Afaan Oromoo barataan qofaarratti kan xiyyeeffatu waan ta'eef; kanneen kutaa lamaan jiran martuu Afaan Oromoo kan baratanidha. Barattoota kanneen keessaa gosa iddatteessuu miti-carraa kanta'e iddatteessuu akkayyootiin (purposive sampling) barattoonni kutaa 12^{ffaa} hundi filamanii jiru. Sabni gosti iddatteessuu akkayyoo filatameef qorataan kaayyoo isaarratti hundaa'uun gaaffiilee kutaalee lamaaniiif dhihaatan hunda deebisuu danda'u jedhee waan itti amaneefidha (Yaalewu, 1998). Kunis, gaaffii dhimma kutaa kudha lamaan walqabatu barattoonni kutaa kudha tokkoo deebisuu waan hindandeenyeef; kutaa kudha lama ammoo lamaanuu deebisuu waan danda'iniif ta'uusaati. Adeemsi filannoo iddattootaas barattoota dhiiraa hunda akkasumas, barattootaa dhalaa hunda iddattoo filatamaaniiru. Barattoonni kutaa 12 baratan handi carraa iddattummaan filatamuu walqixa argachuun filamaniiru. Haaluma dhibbaan dhibba iddatteessuuf karoorfameen barattoota dhiiraa 46fi dhalaa 55 walitti 101 iddattoof filatamanii jiru. Kunis, baay'ina barattoota kutaa 12 jiran keessaa %100 ta'a.

Osoo barattoonni kutaalee 11fi 12 baratan hundi irratti hirmaatanii gaarii ture; haata'u malee qoratichi yeroo qabu waliin akka ragaalee barattoota irraa argame qulqullinaan xiinxaluuf ta'utti dhibbeentaa soddonii sagal (39.3) iddatteessee jira.

3.4.4. Barsiisota

Akkuma kitaaba barataafi barattoonni qorannoo kanaaf madda ragaa amanamoo ta'u jedhamanii kan yaadaman barsiisota Afaan Oromoo barsiisanidha. Barsiisonni Afaan Oromoo barsiisan kana keessaas xiyyeeffannan qorannoo kanaa kanneen Mana Barumsaa Qophaa'ina Sayyootti barsiisaanidha. Baay'inni barsiisota Mana barumsaa kanatti Afaan Oromoo barsiisan lama dha. Isaanis, lamaanuu dhiira yoo ta'an; sadarkaan barnootaa tokko gosa barnootaa Afaan Oromootiin digirii lammaffaa (MA) kan qabu yoo ta'u; kan hafe ammoo, Afaan Oromootiin MA barachaa kan jirudha. Iddattoo qorannoo kanaa kanneen ta'anis lamaanuma isaaniti. Sababni isaas, lamaanuu sadarkaa Qophaa'inatti Afaan Oromoo barsiisuun muuxannoo warra qabaniifi qorannichaaf waan barbaachaaniif mala iddatteessuu hunda hirmaachisaa (comprehensive sampling)tti gargaaramuun akkuma jiranitti lamaanuu fudhatamaniiru. Sababin qorataan mala iddatteessuu kana filateef ammoo, barsiisota ammuma jira sana addaan osoo hinbaasiin odeeffannoo waan sassabbateefi. Baay'inni namoota odeeffannoon irra funaanamu akkuma jiranitti kan fudhataman ta'ee dhimma qorannoo sana itti dhiheenyaan kan beekan yoo ta'e mala iddatteessuu kanatu caalaatti barbaachisa jechuudha (Addunyaa, 2011, Yaalewu, 1998).

3.5. Meeshaalee Funaansa Odeeffannoo

Qoratichi qorannoo kanaaf odeeffannoo qindaawaa, qabatamaafi amanamaa ta'e argachuuf meeshaalee odeeffannoon ittiin funaanamu qindeesseera. Isaanis kanneen armaan gadiiti:

3.5.1. Sakatta'a Kitaaba Barnoota Afaan Oromoo

Adeemsa qorannoo kana keessatti, maddi raga inni jalqabaafi bu'uura kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12ti. Kitaabni kun jalqaba kan maxxansame Rippaablika Dimookiraatawaa Federaalawaa Itoophiyaatti Ministeera barnootaatiin bara 2005/2012 ture. Qorannoon kunis maxxansuma jalqabaa kanarratti xiyyeechuun kan qophaaye. Dhihaannaa caaslugaa kitaabilee kanneen keessatti mul'atan ilaalchisee, qoratichi raga

funaanuuf kitaaba barataatti fayyadameera. Gama kanaan ragaalee barbaachisuufi quubsaa ta'an argachuuf qabxilee mirkaneessa sakatta'insa dhihaannaa caaslugaa agarsiisan dursee qopheeffachuun sakatta'insi akka gaggeeffamu taasifame. Kan inni irratti hundaayee qopheesses caaslugni Afaan Oromoo walitti fufinsaafi dagaaginni darichaa keessatti qabuufi dareedhaa gara dareetti qabu bu'uura godhachuuni. Kunis, dhihaannaan caaslugaa kitaaba barnootaa Afaan Oromoo kutaalee kanneenii boqonnaalee jiran keessatti ibsa bal'aa waliin dhihaachuufi dhiisuu isaanii agarsiistuu gabatee fayyadamuuni kaa'eera. Qabxiileen mirkaneessa sakatta'insaa kunis, osoo hojiirra hinoolin dura qorataan hiriyoota isaafi gorsaa isaa ilaalchisuun mirkaneessee (Dabalee 'A').

3.5.2. Bargaaffii Barattootaa

Meeshaalee funaansa raga itti aanu bargaaffii barattootaaf dhihaate. Sababin meeshaan kun barbaachiseef yaada barattoonni kennan ragaalee sakatta'insa kitaaba barnootaa isaanii irraa argame waliin walqabira qabuun odeeffannoo mirkanaa'aa ta'e argachuuf yaadameeti. Haalli dhihaannaa bargaaffii kanaas, kan caasaa cufaan /filannoon/fi caasaa banaan deebi'u yommuu ta'u, yaadonni keessatti hammatamanis kan osoo walirraa adda hinbahiin wal utubanii dhihaatanidha. Qabanni qorataan gaaffiilee irra caalaa cufaa fayyadameef ammoo, ragaaleen baay'een dhimma dhihaanna caaslugaa ofkeessaa qaban sakatta'insa kitaaba keessaatti waan dhihaataniif; gaaffiilee banana kunniinis odeeffannoo sakatta'insa kitaabaan argame wajjiin akka walfakkaatufi. Kunis, kan sakatta'inaan argamefi bargaaffiin argame ammam walitti dhufeenya akka qaban mirkaneessuufi. Baay'inni bargaaffii dhihaatan kudhan yommuu ta'an isaan keessaa saddeet filannoo sadi sadii yommuu qabaatan; lamaammoo gaaffii banaa qabatee dhihaate. Gaaffiilee kurnaan kunniin odeeffannoo argachuuf gahaadha. Sababin isaas, odeeffannoon hedduun kan agrgamuu danda'an karaa sakatta'insa kitaabaa waan ta'eef; bargaaffiin kun ammoo akka odeeffannoo dabalataatti waan fayyaduufidha. Bargaaffii barattootaa kana akka meeshaa funaansa odeeffannoo tokkootti fayyadamuun kan barbaachiseef ammoo, kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12^{ffaa}f dhihaate yeroo ammaa hojiirra oolaa jiru keessatti barattoonni fayyadamtoota waan ta'aniif qabiyyichaa xiinxalaanii yaada isaanii walabummaan akka yeroo isaaniif kenname keessatti guutanii deebisaniif dhihaate.

Bargaaffii dhihaates qorataan hiriyoota isaafi gorsaa isaa ilaalchisuun erga mirkaneesse booda hojiirra oolani (Dabalee ‘B’).

3.5.3. Afgaaffii Barsiisotaa

Meeshaaleen odeeffannoon ittiin funaanamu kan biraa afgaaffii baarsiisotaati. Sababin afgaaffiin barsiisota kanaaf dhihaate ammoo, yaada barsiisonni kennan ragaalee lamaan waliin walbira qabuun raga gabbataafi qabatamaa ta’e argachuufidha. Afgaaffiin dhihaate kun barsiisonni caasluga kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 dhihaate adeemsa baruu barsiisuu galmaan gahuu keessatti maal akka fakkaatan yaada isaanii akka jechaan ibsaaniif karoorfame. Baay’inni gaaffii dhihaatanii saddeet yommuu ta’an; isaanis gaaffiilee banaa ta’anii kan walqabataa deemanidha. Odeeffannoo gahaa argachuuf gaaffiilee kunniin gahaadha. Sababin isaa, gaaffiilee saddeettan kunniin odeeffannoo bal’aa waan ofkeessaa qabaniifi. Odeeffannoo gahaa argachuuf qoratichi gaaffiilee banaa qofatti dhimmaa bahuun isaa ammoo, barsiisonni kunniin hanqina dhihaannaa caaslugaa walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee isaan walqabatee jiru kitaaba barnootaa kana qofa keessatti osoo hindaangeeffamin hanqinaalee gaaffiilee saddeettan isaaniiyyuu akka ifatti baasaniifidha. Kana malees, hanqinaalee kanneen akkamitti akka furaa jiraniifi gara fuuladuraattis dhimmi dhihaannaa kanaa maal ta’uu akka qabu waan ibsaanifi. Gaaffiilee dhihaatan kunis osoo hojiirra hin oolin dura qorataan hiriyoota isaafi gorsaa isaa ilaalchisuun mirksneessera (Dabalee ‘C’).

3.6. Adeemsa Raga Walitti Qabuu

Qorannoo kanaaf ragaan karaa sakatta’insa (xiinxala) kitaabaa, bargaaffii barattootaafi afgaaffii barsiisotaa akka walitti qabame armaan olitti ibsamee jira. Adeemsi ragaan meeshaalee kanneeniin walitti qabame ammoo, jalqaba kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 haalli dhihaannaa caaslugaa ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeetiin maal akka fakkaatu gadi fageenyaan xiinxaluu ture. Ragaalee sakatta’insa kitaabaa irraa argates qoratichi gabatee qabxiilee sakatta’a madaalli gilgaalaatiif qopheesse keessatti guutuun galmeessee jira. Itti aansuun, bargaaffii barattootaafi afgaaffii barsiisotaaf qophaaye barattootaafi barsiisota iddattoo ta’aniif dhihaatee ragaan sassaabamee jira.

3.7. Mala Qaaccessa Odeeffannoo

Ragaan sakatta'insa kitaabaafi afgaaffii barsiisotaa irraa argame mala akkamtaatiin, ragaan bargaaaffii barattootaa irraa funaaname ammoo, mala ammamtaatiin qaaccessamee jira. Raga mala akkamtaa hordofuun funaaname mala qorannoo akkamtaatiin kan ibsame yoo ta'u; ragaan mala ammamtaatiin argame ammoo jalqaba irratti barattoonni gaaffii tokkoof deebii walfakkaataa kennan adda bahanii erga lakkaa'amanii booda dhibbeentaan gabatee keessa kaa'amanii ibsiifi hiikni gahaan itti kennamee jira.

Walumaagalatti, ragaan xiinxala dhihaanna qabiyyee caaslugaa kitaaba barataa Afaan Oromoo sakatta'insa kitaabaa, bargaaaffii barattootaafi afgaaffii barsiisotaan argame erga haala oliin qindaa'eefi qaaccessamee hiikni itti kennamee booda guduunfaafi yaanni furmaataa akka dhihaatu ta'e.

BOQANNAA AFUR

XIINXALAAFI IBSA RAGAALEE

Boqonnaa kana keessatti xiinxalaafi ibsa ragaalee qorannichaatu taasifamee jira. Adeemsi xiinxalaafi ibsa ragaa kan gaggeeffamee, raga sakatta'a kitaabaa irraa argame gabatee madallii kitaabaa keessaatti qindaa'ee xiinxaluun akkasumas, ragaaleen bargaaffii barattootaa irraa argaman gosa gosaan erga lakkoofsaan kaa'amaanii booda dhibbeentaatti jijjiiramanii jiru. Kana malees, odeeffannoon afgaaffii barsiisotaa irraa argame of eeggannoodhaan ibsamee jira.

Malli ragaaleen ittiin qaaccessamanis ragaalee sakatta'a kitaabaafi afgaaffii barsiisotaa irraa argaman mala akkamtaan, ragaalee bargaaffii barattootaa irraa argaman ammoo, mala ammamtaan gargaaramuudhaan raawwatame. Ragaaleen hirmaattoota qorannoo karaa addaddaatiin funaanaman mala makootiin qaaccessamanii ibsamanii jiru.

4.1. Duubee Ragaa Kennitootaa

Seenduubee barattoota iddatteeffanii ilaalchisee odeeffannoo argachuuf bargaaffii barattootaaf dhihaate jalqabarratti koorniyaafi umurii isaanii akka guutan gaafataman turan. Gaafannoon kun kan barattootaaf dhihaates dhihaanna gilgaalota caaslugaa ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeetiin jedhu kanarratti odeeffannoo kennuuf bilchina qaamaafi sammuu akka qaban hubannoo argachuuf yaadamee ture. Barattoonni umuriin isaanii kudha 15 gadi ta'e tarii waa madaalanii murtoo kennuu irratti yaada barattoota birootiin harkifamanii dhugummaan raga barattoota irra argamu akka gaaffii keessa hinseenne yaadamee umuriin addaan baafamanii jiru. Bu'uuruma kanaan odeeffannoon argame gabatee armaan gadiin dhihaatee jira.

Gabatee (1) odeeffannoo baay'ina barattootaa umuriidhaan

Seenduuba deebii kennitootaa		
Umurii	Baay'ina	%
15-20	73	72.3
21fi isaa ol	28	27.7
Waliigala	101	100

Akkuma gabatee (1) irraa hubachuun danda'amutti barattoota 101 iddattoo filataman keessaa 73 (72.3) umurii waggaa 15-20 keessatti argamu. Ragaan kun akka mul'isutti irra caalaan umurii barattoota kutaa kudhaa lamaa kitaaba barataa Afaan Oromootiin baratan umurii isaanii waggaa 15-20 gidduutti kan argamuu ta'uu isaati. Barattoonni 28 (27.7) ammo umuriin waggaa 21fi isaa ol gidduutti kan argaman ta'uusaa raga argamerraa hubachuun danda'ameera.

Odeeffanno kanarra hubachuun kan danda'amu, barattoonni kitaaba barataa Afaan Oromoo qorannoon kun irratti gaggeeffame barataa 73 (72.3)fi 28 (27.7) guutummaa guutuutti umurii waggaa 15fi isaa ol ta'uu isaaniiti. Kun ammo, barattoota bilchina qabaniifi sadarkaa olaanaadhaaf qophaa'aa jiran ta'uu isaanii kan agarsiisudha. Bilchinni sammuu isaanii kun dhihaanna gilgaalota caasluga kitaaba barataa Afaan oromoo ittiin baratan irratti odeeffannoo kennuuf ga'umsa kanqaban ta'uu isaaniti.

Haaluma kanaan, barsiisota afgaaffii dhihaateef deebii kennan ilaalchisee, barsiisota lama iddattoo ta'anii filataman lamaan isaaniyyu dhiira yoo ta'a; sadarkaan barnoota isaanii inni tokko digirii lammaffaa kan xummure yoo ta'u, tokko ammo, digirii lammaffaa barachaa jira. Kanaaf, barsiisonni kunniin lamaanuu barnoota Afaan Oromoo barsiisuun muuxannoo yeroo dheeraa qabaachuu irraa kan ka'e afgaaffii dhihaate deebisuuf ga'umsa olaanaa kan qaban ta'uusaaniiti.

4.2. Qaaccessa Sakatta'a kitaabilee

Qoratchi qaaccessa sakatta'a kitaabaatiif Dabalee A irratti hundaa'uudhaan, gabatee (2)fi (3) gargaamee jira. Gabateen (2) akka walii galaatti gosa gilgaalaa dhihaatan irratti kan xiyyeeffatedha. Gabateen (3) gosoota caaslugaa keessaa kanneen kitaabilee kana keessaatti dhihaatan walitti fufinsi isan boqonnaa boqonnaattiifi kutaa gara kutaatti maal akka fakkaatuu kan agarsiisudha. Raga gabateerraa irratti hundaa'uudhaan yaaxinoota matadurichaan walqabatan walcina qabuun ibsi dabalataa gabatee jalatti kennamee jira. Kana malees, qaacceessi sakatta'aa kitaabaa gabatee hinbarbaachifne boqonnaafi gilgaala eeruudhaan kan raawwatameefi ibsi kan itti kennameedha.

4.2.1 Hojiiwwan caasluga akka walii galaatti kitaabilee kanneen keessaatti dhihaatan.

Gabatee (2) xiinxala gosoota gaaffiilee caaslugaa KBAO (kutaalee 11fi 12)

T/L	Mataduree jiran	Boqonnaa	Baay'ina gilgaala	%
1	Birsaga ijaaruufi qooduu	1	1	6.67
2	Dhamjechooraa fufilee baasuu	1	1	6.67
3	Maqaaleefi Maqibsoota adda baasuu	2	1	6.67
4	Bamaqaalee bakka duwwaa guutuu	3	1	6.67
5	Fufilee yaasaafi hortee adda baasuu	4	1	6.67
6	Walsimannaa matimaa,antimaafi gochimaa	5	1	6.67
7	Gaaleefi ciroo adda baasuu	6	1	6.67
8	Gosoota himaa adda baasuu	7	1	6.67
10	Henna Ammeennaafi R. Ammeenna adda baasuu	8	1	6.67
11	Jechoota diigalaafi henna Amsiqaa	9	1	6.67
12	Henna Darbennaafi R. Darbenna adda baasu	10	1	6.67
13	Henna Tarsiqaa adda baasanii ibsuu	11	1	6.67
14	Gochimaafi henna Muranaa	12	1	6.67
15	Henna Muranaalaa adda baasuun ibsuu	13	1	6.67
16	Gochibsoota fayyadammuun hima ijaaruu	14	1	6.67
	Ida'ama	14	15	100

Kutaa 12

1	Maqaafi gosoota maqaa adda baasuu	2	1	5
2	Diigalaafi gaalee adda baasuu	3	1	5
3	Maqibsoota baasuun akaakuu isaanii ibsuu	4	1	5
4	Dhamjechootarra fufiilee baasuu	5	1	5
5	Walsimannaa matima, antimaafi gochima	6	1	5
6	Durduubee himoota keessaa baasuu	6	1	5
7	Gochimoota himoota keessaa baasi	6	1	5
8	Fufiileefi gosoota isaanii adda baasuu	6	1	5
9	Gochimoota darbeeyyiifi faldarbeeyyii	7	1	5
10	Dhamjechoota walitti firoomsuu	7	1	5
11	Himoota keessaa bamaqaalee baasuu	7	1	5
12	Gochibsaafi gosoota isaanii adda baasuu	8	1	5
13	Otoolaafi otooltaa adda baasuu	8	1	5
14	Walqabsiistoota himoota keessaa baasuu	10	1	5
15	Gaalee himoota keessaa baassuu	10	1	5
16	Ciroofi gosoota isaanii adda baasuu	10	1	5
17	Bamaqa iyyafannoo bakka duwwatti guutuu	16	1	5
18	Durduubeefi gosoota isaa adda baasuu	18	3	15
	Ida'ama	12	20	100

Akkuma gabatee (2) keessaatti ibsame, gilgaalonni caaslugaa lakkoofsan kan kutaa 11fi 12 kudha ja'aa (16)fi kudha saddeet (18) walduraa duubaan ta'an guutaman kitaaba

Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessatti dhihaatani jiru. Gilgaalota dhihaatan kanneen keessaa boqonnaa gara boqonnaattis ta'e kutaadhaa gara kutaatti deddeebi'anii kan dhihaatan baayyee muraasadha. Akkasumas, deddeebii keessatti dabalaa deemuun qabiyyee waan barbaachisuuf kunis, baay'ee kan mul'atu miti.

Ibsi raga kana olii kan mul'isu dhihaannan gilgaala caaslugaa kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 hanqina kan qabu ta'uusaati. Dhihaannaa gilgaalota caasluga keessaa kan ogeeyyiin barnootaa xiyyeeffannoo itti kennan amma ta'e dhamjeechaafi fufilee baasuudha. Akka qaratichi sakatta'a kitaabaarra mirkaneeffatetti, kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessatti gilgaalota caaslugaa bifa walitti fufinsaafi dagaagina qabuun akka dhihaatuuf xiyyeeffannoon itti hinkennamne. Agarsiistu kanaa kanta'uu danda'u boqonnaawwan 17 fi 18 kitaabilee barataa kutaa 11fi 12 walduraa duuban keessatti gosonni dhihaatan muraasa ta'urrayyu darbee boqonnaalee hunda keessatti hindhihaanne. Fakkeenyaaf, KBAO kutaa 11 boqonnaalee kanneen akka 15, 16fi 17 akkasumas, KBAO kutaa 12 boqonnaalee 1, 9, 11, 12, 13, 14,fi 15 keessatti waa'een caaslugaa gonkumaa hindhihaanne. Akkasumas, kanneen dhihaatanillee matasaa muraasa isaanii irraa kanhafe qofa qofaa dhihaachuu isaanii mul'isa. Fakkeenyaaf, kanneen qofaa dhihaatan kanneen akka: birsaga, maqaaleefi maqibsota, bamaqaalee, walsimannaa caasaalee himaa, gaaleefi ciroofi kkf fa'a kaasuun nidanda'ama. Kun ammo, walitti fufinsaana kitaabileen kunniin rakkina qabaachhuu isaanii ibsa. Akkasumas, walitti fufinsi rakko qaba taanan dagaaginni kanmul'atu achi keessatti waan ta'eef walbu'uureffachuun dabalaa yookiin guddachuu deemuunis hanqina akka qaban namatti agarsiisa. Kanas, fakkeenyumma gubbaatti ka'e kanarraa hubachuun nidanda'ama.

Asiratti, qoratichi gilgaalonni dhihaatan gosota caaslugaa garaagaraa haadhiheessan malee gosonni dhihaatan sun deddeebi'anii akka dhufaniifi dabalaa akka deemaan taasisurratti malee baay'inaan dhihaachuurratti miti yaanni kenname. Dabalatan, odeeffannoon bargaaffii barattootaafi afgaaffii barsiisotaa irraa argame, argannoo kana kan cimsudha. Innis kitaabilee barnootaa kanneen keessatti haala dhihaanna gilgaalota caaslugaa shaakalchisuuf qophaa'an xiyyeeffannoon kan itti hinkennamne ta'uu isaati

4.2.2. Bu'aa Sakatta'insa Kitaabaa

Gabatee (3A) Walitti Fufinsa Boqonnaadhaa gara Boqonnaatti (Kutaa 11)

Mataduree Jiran	Boqonnaalee																	Ir De
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	
Birsaga	√																	1
Fufilee	√			√														2
Maqaaleefi Maqibsota		√																1
Bamaqaalee			√															1
Walsimannaa					√													1
Gaaleefi ciroo						√												1
Gosoota himaa							√											1
Ammeennaafi R.Ammeennaa								√										1
Diigalaafi H. Amsiqaa									√									1
Darbeennaafi R.Darbeennaa										√								1
HennaaTarsiqa											√							1
Gochimaafi H. Murannaa												√	√	√				1 2
Gochibsa														√				1

Akkuma gabatee kanarra hubatamutti walitti fufinsa boqonnaa gara boqonnaatti yoo ilaalu, kutaa 11 caasluga ilaalchisee boqonnaalee kudha torban kana keessatti qabiyyeewwan dhihaatan akaakuun kudha jaha ta'u. Kunis, qabiyyicha ilaalchisee kan mul'atu hanga boqonnaa kudha afurii qofaatti yoo ta'u boqonnaalee kudha shanii hanga kudha torbaatti sirumaa hinjiru. Kun ammoo, kan hubachiisu walitti fufinsa boqonnaa gara boqonnaatti rakkoon jiraachuu isaa agarsiisa. Kanarraa ka'uun, qabiyyeewwan dhihaatan kanneen keessaa lamaan issaanii amma tokko amala walitti fufinsaa kan agarsiisaan yoo ta'u; kanneen hafan garuu, qofaa isaanii kan dhihaatan ta'u isaaniti.

Akka Tashoomaan (1998) qindomina qabiyyee ilaalchisee ibsetti, qindoominni olee dhimmoota ittifufinsaafi walduraa duuba dhufinsa jedhamanii mirkanaa'uu danda'u. Ittifufinsi (continuity) qabiyyeen tokko haala tokkorra deddeebi'ee dhufuusaa

kanilaalltudha. Walduraaduuba dhufinsi immoo, tokko tokkorratti bu'uureeffachuufi guddachaa dhufuu isaa agarsiisa.

Yaada kanarra akka hubatamutti walitti fufinsi qabiyyee kan ilaalamu qabiyyichi haala tokkorra daddeebi'ee kan dhufu yoo ta'e qofadha. Kanaaf, kitaabni kutaa kudha tokkooffaa caaslugaatiin haala kana kan guutu miti. Kunis, sakatta'insi taasifame kan ibsu qabiyyeen baayyee muraasa ta'aniin ala baayyeen isaanii deddeebi'an kan hindhufne ta'uusaati. Kun ammoo, gama walitti fufinsaatiin rakkoon jiraachusaa ragaan funaaname ni ibsa.

Gabatee (3B) Walitti Fufinsa Boqonnaadhaa gara Boqonnaatti (Kutaa 12)

Mataduree Jiran	Boqonnaalee																		Ir De
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	
Maqaafi gosoota isaa		√																	1
Diigalaafi gaalee			√							√									2
Maqibsota				√															1
Fufilee baasuu					√		√												2
Walsimannaa						√													1
Durduubee						√												√	2
Gochimoota						√	√												2
Dhamjechoota							√												1
Bamaqaalee							√									√			2
Gochibsota								√											1
Otoolaafi otooltaa								√											1
walqabsiistuu										√									1
Ciroofi gosoota isaanii										√									1

Walitti fufinsa boqonnaadhaa boqonnaatti kitaaba kutaa kudha lamaa keessatti caasluga ilaalchisee, boqonnaalee kudha saddeettan kana keessaatti gosni qabiyyeewwan caaslugaan walqabatani dhihaatan kudha saddeet yoo ta'an; kanneen keessaa arfan isaanii qofaatu foolii walitti fufinsaa ofkeessaa qaba. Kana jechuun, guutummaa guutuutti tartiibafi duraa duuba isaa eeguun bifa dhihaachuu qaban hundaan dhihaatan osoo hintaanee amma tokko warren kaan caalaa boqonnaalee lama keessatti waan argamaniif qofadha. Kanaaf, kun qofti ammoo walitti fufinsi qabiyyee jira nama hinjechisiisu. Sababni isaas, %22.2 qofaatu deebi'ee boqonnaa biraa keessatti dhihaate. Kanneen biroo kudha arfan isaanii (%77.8) qofaa isaanii warra dhihaatanidha. Kana malees, warren

dhihaatanu boqonnaalee hunda keessatti miti harcaatii qaba. Kun ammoo kan mul'isu, walitti fufinsi qabiyyee dhimma itti yaadamuu qabu ta'uusaati.

Akkuma boqonnaa lammaaffaa keessaatti ibsuuf yaaletti Walitti fufinsi qabiyyee muuxannoo barnootaa sirriifi filatamaa ta'een sirna barnootaa gahumsa qabu hundeessuu keessatti gahee inni qabu olaanaadha. Walitti fufinsa yeroo jennuus gosa barnootaa tokko keessatti qabiyyee deddeebi'ee kan dhufu ta'ee; garuu gaddachaa kan deemu jechuudha (Tasfaayee, 1981)

Akkasumas, Tashoomaan (1998) qindomina qabiyyee ilaalchisee qindoominni ole dhimmoota ittifufinsaafi walduraa duuba dhufinsa jedhamanii mirkanaa'uu danda'u. Ittifufinsi (continuity) qabiyyeen tokko haala tokkorra deddeebi'ee dhufuusaa kanilaalltudha. Walduraaduuba dhufinsi immoo, tokko tokkorratti bu'uureeffachuufi guddachaa dhufuu isaa agarsiisa.

Kanaaf, KBAO kutaa kudha lamaa kun ulaaga kana waan hin guunneef gama walitti fufinsaatiin hanqinni kan jiru ta'uusaa ragaa argame ni addeessa. Kun ammoo, hubannoo barataa cimsuu keessaatti shora olaanaa waan taphatuuf wayita kitaabni qophaa'uu dhimmaa dursi kennamuufi qabu waan ta'eef; xiyyeeffannoo kan barbaadu ta'uusaa raga sassabamerraa hubachuun nidanda'amas.

Gabatee (3C) walitti fufinsa kutaawwanii (11fi 12)

Lak	Mataduree	Kutaa 11	Kutaa 12	Irra deebii
1	Birsaga ijaaruufi qooduu	1	—	
2	Fufilee baasuufi qooduu	2	2	
3	MaqaaleefiMaqibsota hima keessaa baasuu	1	1	
4	Bamaqaaaleen bakkaduwwaa kenname guutuu	1	2	
5	Walsimannaa matima, antimaafi gochimaa	1	1	
5	Dsiigala, ciroo akkasumas Gaaleeaddaan baasuu	1 1	1 2	
6	Gosoota himaa adda baasuu	1	—	
7	Ammeennaa, hennaAmsiqaafiR.Ammeennaa	1	—	
8	Walqabsiistoota	—	1	
9	Darbeenaa, R.Darbeenaaafi	1	—	
10	HennaaTarsiqa	1	—	
11	Gochimaa H. Murannaa	1 2	2 —	
12	Gochibsa	1	1	
13	Otoolaafi otooltaa	—	1	
14	Durduubee	—	1	

15	Dhamjechoota	1	1	
----	--------------	---	---	--

Walitti fufinsa kutaadhaa gara kutaatti ilaalchisee qabiyyeen caaslugaa kutaa 11fi 12 giddutti mul'atu akkuma gabatee (3C) irraa hubachuun danda'amutti akaakuu caaslugaa kudha shan dhihaatan keessaa kutaalee lamaanitti kan mul'atan salgan isaanii qofaadha. Kana jechuun, jahan isaanii (%40) qofa qofaa kan dhihaatan ta'u ragaan sakatta'a kitaabaarraa argame ni ibsa. Kun ammoo, kan agarsiisuu guutummaa guutuutti walitti fufinsa qaba jechuu osoo hintaane hanga tokko fooyya'aa ta'uusaati. Sababni isaas, qabiyyeewwan caaslugaa dhihaatan keessaa % 60 qofaatu amma tokko hariiroo qaba. Kanaaf, kanneen kan boqonnaatiin walbira qabamee yoo ilaalamu fooyyee kan qabu ta'uusaati.

4.2.3. Walitti Fufinsa Keessatti Dagaagina Qabiyyee Boqonnaa Gara Boqonnaatti (kutaa 11fi 12)

Gabatee (4) dagaagina qabiyyee boqonnaa gara boqonnaatti agarsiisu

Kutaa	Mata-duree	Qabiyyeewwaniifi boqonnaa keessatti dhihaatan
11	Fufilee baasuufi qooduu	B1 jechoota kennamanirra fufilee baasuun tajaajila isaanii waliin ibsi. B4 fufilee hortee fi uumamtee adda baasuun agarsiisi.
11	Hennamurannaa baasuu	B12 himoota armaan gadii maaltu walfakkeessa? B13 hiika himoota armaan gadii barreessi.
12	Fufilee baasuufi qooduu	B5 jechoota armaan gadiirraa fufilee baasuun akaakuu isaanii ka'i. B7 fufilee himoota armaan gadii keessa jiran tajaajila caasluga akkamii akka qaban adda baasi
12	Bamaqaalee adda baasuu	B7 himoota armaan gadii keessaa bamaqaalee baasii barreessi. B16 bamaqaalee iyyaafannoo armaan gadii bakka duwwaatti guuti
12	Gaalee adda baasuu	B3 gaaleewwan kanaa gadii keessaa mataa, miiltoofi mrteeteessitoota adda baasi. B10 gaaleewwan himoota armaan gadii keessaa addaan baasi.
12	Gochima adda baasuu	B6 himoota armaan keessaa gochimoota baasii barreessi. B7 himoota armaan gadii keessaa gochimoota darbeeyyiifi faldarbeeyyii adda baasii barreessi.

Akkuma ragaa kanarra mul'atutti dagaagina qabiyyee kutaalee lamaan ilaalchisee dhimma baayyee nama yaachisu ta'uusaati. Kunis, kutaa kudha tokko yoo fudhanne qabiyyeewwan caaslugaa gosa kudha ja'a dhihaatan keessaa boqonnaa biraa keessatti

deebi'ee kan mul'ate gosa lama qofaadha. Akkasumas, kan kutaa kudha lamaa ammoo, qabiyyeewwan kudha saddeet dhihaahaatan keessaa afur qofaatu deebii'ee kan biraa keessatti mul'ate. Kanaaf, agarsiistuwwan kunniin milkaa'ina dhabuu dagaagina qabiyyee waan ta'eef; qabiyyeen deddeebi'ee dhufuufi guddachaa deemuun milkaa'ina hubannoo barattootaa keessatti shora guddaa waan qabuuf dhimma itti yaadamuu qabudha.

4.2.4. Walitti Fufinsa Keessatti Dagaagina Qabiyyee Kutaa Gara Kutaatti

Gabatee (5) Dagaagina qabiyyee caaslugaa kutaa gara kutaatti jiru

T.L	Mata-duree	Qabiyyeewwaniifi kutaalee keessatti dhihaatan	
		Kutaa 11	Kutaa 12
1	Fufilee baasuufi qooduu	Fufilee hortee fi uumamtee adda baasuun agarsiisi.	Fufilee himoota armaan gadii keessa jiran tajaajila caaslugaa isaan qaban adda baasi.
2	Maqaafi maqibsoota hima keessaa baasuu	Maqaafi maqibsota armaan gadii kanneen bu'uraafi uumamteetti addaan qoodi.	Himoota armaan gadii keessaa gosoota maqaafi maqibsoota addaan baasii ka'i.
3	Bamaqaalee bakka duwwaa guutuu	Bamaqaalee kanaa gadii bakka matimaafi antimaa galuu danda'an adda baasi ka'i.	Bamaqaalee iyyaafannoo armaan gadii bakka duwwaatti guuti.
4	Walsimannaa matimaa, antimaafi gochimaa	Himoota armaan gadii keessaa dogoggora walsimannaa jiru baasi barreessi.	Himoota rakko walsimannaa qaban kudhan barreessuu hiriyyoota kee sirreessisi.
5	Gaaleefi ciroo adda baasuu	Gaaleewwan kanaa gadii keessaa mataa, miiltoofi mrteeteessitoota adda baasi.	Gaaleewwan himoota armaan gadii keessaa addaan baasi.
6	Gochima hima keessaa baasuu	Himoota armaan gadii keessaa gochimoota adda baasuun gosoota isaaniin ka'i.	Himoota armaan gadii keessaa gochimoota darbeeyyiifi faldarbeeyyii ta'an adda baasii barreessi.
7	Gochibsa fayyadamuun hima ijaaruu	Gochibsoota armaan gadii fayyadamuun himoota ijaari.	Gareen gochibsoota yeroo, iddoo, akkaataafi meeshaalee agarsiisan kami?
8	Dhamjechoota addaan baasuu	Dhamjecha hundee fi fufii addaan baasi.	Jechoota armaan gadii akaakuu dhamjechootaatti qoodi.

Sakatta'a kitaabaa walitti fufinsa keessatti dagaagina qabiyyee caaslugaa kutaa 11fi 12 giddu jiru ilaalchisee guutummaa guutuutti yoo ta'u baates amma tokko fooyya'aa ta'usaa ragaa argamerraa hubachuun nidanda'ama. Kunis, qabiyyeewwan dhihaatan keessaa %53.3 hanga tokko dagaagina qabiyyee kan agarsiisudha. Kanneen hafan ammoo, %46.7 bifa dagaagina qabiyyee mul'isuun warra hindhihaannedha. Kanaaf, garaagarummaan gidduu isaanii jiru baayyee bal'aa waan hintaaneef; itti yaadu kan barbaaduu ta'u nutti agarsiisa.

Haalu kanaan, dagaagina qabiyyee sirnaan eeguuf qindoominni olee (vertical organization) barbaachisaadha. Qindoominni olee kutaadhaa gara kutaatti guddachaa kandeemuu ta'u isaa agarsiisa. Kana jechuun, akkuma kutaan guddachaa yookiin dabalaa deemuun qabiyyeenis salphaadhaa gara walxaxaatti guddachaa kandeemudha. Qindoominni olee dhimmoota ittifufinsaafi walduraa duuba dhufinsa jedhamanii mirkanaa'uu danda'u. Ittifufinsi (continuity) qabiyyeen tokko haala tokkorra deddeebi'ee dhufuusaa kanilaalltudha. Walduraaduuba dhufinsi immoo, tokko tokkoratti bu'uureeffachuufi guddachaa deemu isaa agarsiisa (Tshoomaa, 1998).

Kanamalees, dagaaginni qabiyyee walitti fufinsaa qabiyyeetiin kan walittidhufeenya qaban yoo ta'eyyuu bakka itti adda ta'an qabu. Kunis, sirna barnooticha keessatti qabiyyeen dhihaatu sadarkaa isaatiin dabalaafi gadi fageenyaan cimaa akka deemu kan taasisuudha. Dagaaginni dhimma irra deddeebii osoo hintaane dhimma guddachaafi bal'acha deemu qabiyyee kan ilaallatudha (Tasfaayee, 1981).

Kana giddu galeeffachuun yoo ilaallu kanneen ulaagicha guutan baayyee muraasa waan ta'aniif fooyya'aa deemu mul'isa malee guutummati kan seericha eege miti. Kanaaf, kana akka ka'umsaatti fudhachuun wantoota fooyya'uu qaban fooyyeessaa deemuun dhimma dagatamuu qabu miti.

4.2. Qaaccessa Bargaaffii Barattootaafi Afgaaffii Barsiisotaa

Kutaan kun bakka raga bargaaffii barattootaa irraa argame itti xiinxalame ture. Ragan bargaaffii barattootaa irraa argamees gabateewwaan 6-11 jiran keessatti kan qaaceffame yemmuu ta'u; ragaan sakatta'a kitaabaafi afgaaffii barsiisotaa irraa argameen waliin walcina qabamee ibsiifi hiikni itti kenamee jira.

4.3.1. Hawwataa ta'uu gilgaalota caaslugaa

Bargaaffii gaaffii 1^{ffaa} irratti barattootaaf dhihaate kan haalli gilgaalonni caaslugaa itti dhihaatan hawwataa ta'uufi dhiisuu isaanii adda baasuuf gaafatame ture. Gaaffii 2^{ffaa}n ammoo sababoota hawwataa ta'uufi ta'u dhabuu gilgaalota caaslugaa kan addaan baasuuf dhihaatedha. Bu'uuruma kanaan, ragaan haalli dhihaannaa gilgaalota caaslugaa kitaabaa barataa Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 hawwataa ta'uufi ta'uu dhabuu isaanii ilaalchisee deebii barattoonni kennan gabatee armaan gadiitti keessatti dhihaatee jira.

Gabatee (6) hawwataa ta'uufi dhiisuu dhihaannaa gilgaalota caaslugaa

Haalli gilgaalonni caaslugaa kitaaba barataa kutaa 11fi 12 itti dhihaatee hawwataadhaa?	Deebii kennitoota	
	Baay'ina	%
Eeyyee	36	35.6
Lakki	27	26.7
Hanga tokko	38	37.7
Waliigala	101	100

Akka gabatee (6) irraa hubatamutti, deebii kennitoonni 101 keessaa 36 (%35.6) haalli gilgaalonni caaslugaa itti dhihaate hawwataa akka ta'e kan agarsiisudha. Deebii kennitoonni 27 (%26.7) garuu, haalli gilgaalli caaslugaa itti dhihaate hawwataa akka hintaane ragaan agarsiisa. Deebii kennitoonni 38 (%37.7) ammoo, haalli gilgaalonni caaslugaa itti dhihaate hanga tokko hawwataa ta'uu isaanii ragaan ni agarsiisa.

Akka boqonnaa lammaaffaa keessatti yaada Nunan (1989) ibsetti, gilgaalli karaa barattoonni ciicata argatan shaakaluun haala qabatamaa dareen alattis gargaaramuu danda'an kantaasisudha. Kanaaf, barumsa haala qabatamaa walii galtee dhugaan walqabsiisuun barbaachisaa akka ta'e ibsee jira.

Kitaaba barataa keessatti haalli itti dhihaate hanga tokko hawwataa ta'uu isaa mul'isa.

Richardsfi Renandya (2002), Patel, Jain (2008) kitaabni gaariin barnoonni duraa duubaan qindaa'ee bifa hawwataadhaan kan ittiin dhihaatedha jechuun ibsanii jiru.

Argannoon raga kanarraa mul'ate garuu haalli gilgaalonni caaslugaa kitaaba barataa keessatti itti dhihaate hanga tokko hawwataa ta'uu isaa mul'isa. Sababni gilgaalonni

caaslugaa guutumatti hawwata ta’u dhabeeff ammoo raga bargaaiffii barattootaa irraa argamerraa gabatee itti aanu keessatti dhihaatee jira.

Gabatee (7), sababa dhihaannaan gilgaala caaslugaa hawwataa hintaaneef

Sababa gilgaalonni caaslugaa hawwataa hintaaneef maali?	Deebii kennitoota	
	Baay’ina	%
A) Haala ifaadhaan dhihaachu dhabuu gilgaalotaa	6	9.67
B) Bifa walitti fufinsa qabuun dhihaachuu dhabuu	18	29.03
C) Bifa dagaagina qabuun dhihaachuu dhabuu	38	61.29
Waliigala	62	100

Akka ragaan gabatee (7) keessaatti, deebii kennitoonni 38 (%61.29) sababni dhihaannaan gilgaalota caaslugaa hawwataa hintaaneef, bifa dagaagina qabuun waan hindhiyeessineef akka ta’e kan mul’isudha. Karaa biraatiin, barattoonni 18 (%29.03) sababa gilgaalonni caaslugaa hawwataa ta’uu dhabeeff yemmuu ibsan bifa walitti fufinsa qabuun dhihaachuu dhabuu gilgaalota caaslugaa akka ta’e raga argameerra hubachuun nidanda’ama. Deebii kennitoonni 6 (%9.67) ammoo, gilgaalonni caaslugaa haala ifaadhaan waan hindhihaanneef akka hawwatoos hintaane mul’isu.

Dhimma walitti fufinsa keessatti dagaagina qabiyyee jiraachuuii qaba jedhu kana barattoonni akkamitti hubatan gaaffiin jedhu ka’u mala. Qoratichi osoo gaafannoo kana hindhiheessiniif mata duree walittifufinsaafi dagaagina qabiyyee jedhurratti barattoota isaaf hubannoo laatee jira. Kanaafuu, yeroo gaaffannoon kun dhihaatuuf wanti barattootaatti haaraa ta’e hinturre.

Akkuma gabatee (7) keessatti mul’atu, hawwatummaan gilgaalota caaslugaa kallattii sadiin akka ilaalan barattootaaf bargaaiffiin dhihaate. Kallattiiwwan sadan kunneenis: haala ifaadhaan dhihaachuu dhabuu gilgaalota caaslugaa, bifa walitti fufinsa qabaaniin dhihaachuu dhiisuufi bifa dagaagina qabuun dhiheessuu dhabuu kanjedhanidha. Hawwataadha yookiin hawwataa miti, yaanni jedhuu kan ilaalame ilaalcha ija hawwachuu gama jedhuun osoo hintaane, akka barattoonni dammaqinaan hirmaatanii shaakalan taasisuuf yaada barattootaa ofitti harkisuu gilgaalota caaslugaa kan ilaallatudha.

Akka odeeffannoon gabatee armaan olii keessaa mul'isetti bifa dagaagina qabuun dhihaachuu dhabuun gilgaalota caaslugaa hawwatummaa dhihaannaa gilgaalota kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessaa kan hube ta'uu isaati. Kana jechuun, barattoonni hirmaanna ho'aa akka isaan barnoota caasluga irratti hintaasifne dhiibbaa isaan irratti geessisee jira.

Haaluma walfakkaatuun barsiisonni Afaan Oromoo lamman hawwataa ta'uufi dhiisuu dhihaannaa gilgaalota caaslugaa ilaalchisee afgaaffiin dhihaateef caaslugni bifa dagaagina qabuun dhihaachuu dhabuun haala dandeettii barattootaa cimsuun akka hindhiyeessineefi kunis gilgaalichi hawwataa akka hintaane gochuu isaa raga argamerraa hubatamee jira.

Barsiisaan Afaan Oromoo barsiisuun muuxannoo yeroo dheeraa qabu akka ibseetti; akaakuu caaslugaa tokko tokko tasumaa dagachuun akaakuu caaslugaa muraasa irratti xiyyeeffatamuun isaa hawwattummaa dhabuu kitaabichaa sababa guddaa ta'ee jira. Kana malees, kanneen jiran mataasaa bal'inaan dhihaachuu osoo qaban dhihaachuu hafu ibse jira. Akkasumas, bifa hubatamu danda'un ibsa gahaa waliin dhiheessuu dhabuun rakkoo biraa ta'ee mul'ateera.

Barsiisaan afgaaffiin taasifameef inni biraas dhihaannaa gilgaalota caaslugaa hawwatummaa kan dhabsiisan keessaa inni tokko gilgaalicha keessatti gosoonni caaslugaa addaddaa akkaataa walmadaaloo ta'aniin dhiyaachuu dhabuu isaanii eeruudhaan ibsee jira. Kanas yeroo fakkeenyaan ibsu, gilgaalonni caaslugaa kitaabicha keessatti dhihaatan baay'een isaanii fufilee irratti kan xiyyeeffataniifi gosoonni caaslugaa biroon ammoo, tasuma kan hinjirree ta'uu yaada kennee jira.

Ragaan sakatta'a kitaabaa irra argames boqonnaalee kitaabichaa keessaa boqonnaalee jalqabaa lamaan keessatti gilgaalonni caaslugaa akaakuu addaddaa dhiheessuuf xiyyeeffannaan akka kennameefi walitti fufinsa caaslugni qabus kan dhihaate boqonnaadhuma kanneen keessatti akka ta'e kan mul'isudha. Akka qoratchi sakatta'a kitaabaa irraa hubatetti jalqabbiin ture kan nama hawwatuufi itti yaadamee qophaa'uu gilgaala caaslugaa kan namatti agarsiisuu ture. Gara baqonnaawwan birootti yemmuu seennu garuu, dhihaannaan gilgaalota caaslugaa akka boqonnaa kanneen jalqaba keessatti

kan qindaa'ee miti. Kun ammoo, akka barattoonni hariiroo gosoonni caaslugaa waliin qaban gadi fageenyaan xiinxaluudhaan hubannoo caaslugaa sadarkaa barnootaafi umurii isaaniitiin walgitu hinarganne isaan taasissee jira.

Kanarraa hubachuun kan danda'amu gilgaalonni caaslugaa hawwataa kan hintaaneef dagaaginni qabiyyee caaslugaa bifa ifaa ta'een waan hindhiheessineef akka ta'edha. Brown (2000) kitaabni gaariin gilgaalota gosa garagaraa kan bifa to'atamaa akkasumas, bifa to'atamaa hintaaneen qophaa'an dhiheessuufi barattoonni dammaqinaan akka irratti hirmaatan taasisudha; jedha.

Qoratichi gilgaalonni caaslugaa kitaaba barataa kana keessatti bifa kamiin osoo dhihaatanii hawwataafi barattoota kan hirmaachisan akka ta'an fakkeenya muraasa (2.6.) jalatti kennuun agarsiisee jira. Bifa fakkeenya kenneetiin qofa dhihaachuu qabu, ilaalcha jedhuun osoo hintaane, ciicata dabalataa akka ta'uu danda'an garuu itti amana.

Walumaagalaatti, ragaan qaacceessa kitaabaa akkasumas, bargaaffii barattootaafi afgaaffii barsiisotaa irraa argame dhihaannaan caaslugaa kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 hawwataa akka hintaane kan agarsiisuudha. Asirratti kan hubatamuu qabu guutummaa kitaabichaatu hawwatummaa hinqabu, kallattii jedhuun qorataan waan hunda hinqoranne; ogummaa afaanii dhihaannaa baay'ee hawwatummaa ofkeessaa qabuun dhihaatan akka jiran qoratichi sirriitti beekke jira. Hanqinni dhihaannaa gilgaalota caaslugaa keessatti gama dagaagina qabiyyeetiin jiru garuu, dhimma hojii dabalataa gaafatudha.

4.3.2. Walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaa boqonnaa gara boqonnaatti
Haalli gilgaalonni caaslugaa KBAO kutaa kudha tokkoofi kudha lamaa ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaatiin gahaa ta'uufi ta'uu dhiisuu isaa adda baasuuf gaaffii 3^{ffaa} irratti bargaaffiin barattootaaf dhihaatee ture. Ragaan barattootaarraa argame akkaataa gabatee armaan gadii Keessatti mul'utuun ibsameera.

Gaaffiidhuma sadaffaadhaan kan walqabatee barattootaaf dhihaatee kan ture ammoo, sababoota gilgaalonni caaslugaa bifa walitti fufinsaafi dagaagina qabuun hindhihaanne, jechisiisan adda baafachuuf filannoowwan sadii dhihaatanii turan. Filannoowwan kunniinis: gilgaalli caaslugaa fakkeenya gahaa dhabuu; gilgaalota caaslugaa gidduu

hariiroon dhibuufi dabalaa deemuu dhabuu qabiyyee caaslugaa kan jedhan turan. Deebii gaaffiilee kanaa gabatee (9) keessatti xiinxalame jira.

Gabatee (8) Walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaa kutaa tokko keessaatti

KBAO kutaa 11fi 12 keessatti gilgaalonni caasluga qophaa'an walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee qabuu?	Deebii kennitoota			
	Kutaa 11		Kutaa 12	
	Baay'ina	%	Baay'ina	%
Eeyyee	23	22.8	25	24.8
Lakkii	35	34.6	37	36.6
Giddugaleessadha	43	42.6	39	38.6
Waliigala	101	100	101	100

Akkuma gabatee (8) irraa hubatamu, deebii kennitota 101 keessaa 43 (%42.6) gilgaalonni caasluga barsiisuuf KBAO kutaa 11^{ffaa} keessatti dhihaatan haala giddugaleessa ta'een kan qophaa'ee ta'uu ibsaniiru. Deebii kennitoonni 35 (%34.6) ammoo gilgaalonni caasluga shaakalchiisuuf dhihaatan haala walitti fufinsaafi dagaagina qabuun akka hinqophoofne ibsaniiru. Karaa biraan ammoo, deebii kennitoonni 23(%22.8) haala walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee qabuun kan qophaa'ee ta'uusaa ragaan argame nimul'isa.

Akka ragaa gabatee (8) keessatti dhihaatterra hubatamutti haalli dhihaannaa caaslugaa kitaabicha keessatti mul'atu giddugaleessaa ta'u isaa ibsa. Kunis garaagarummaa dhibbentaa muraasatiin kan mul'atudha. Kanarraa ka'uun, gilgaalonni caasluga shaakalchiisuuf KBAO 11 keessatti dhihaatan keessumaa boqonnaa gara boqonnaatti hariiroon isaan qaban giddugaleessumman kandhihaate ta'u ragaan bargaaaffii barattootaa irraa argame dhugaa baha.

Haata'u malee, madda raga jalqabaa kan ragaan sakatta'a kitaabaa irra argame akka ibsutti haalli dhihaannaa gilgaalota caaslugaa KBAO kutaa 11 boqonnaadhaa gara boqonnaatti rakkoo walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee kan qabu ta'uu isaa ragaa gabaatee (3A) keessatti dhihaatterraa hubachuun nidanda'ama. Kunis, ragaan argame akka mul'isutti walitti fufinsa boqonnaa gara boqonnaatti yoo ilaalu, kutaa 11 caasluga ilaalchisee boqonnaalee kudha torba jira keessatti qabiyyeewwan dhihaatan akaakuun

kudha jaha ta’u. Kunis, qabiyyicha ilaalchisee kan mul’atu hanga boqonnaa kudha afurii qofaatti yoo ta’u boqonnaalee kudha shanii hanga kudha torbaatti sirumaa hinjiru. Kun ammoo, kan hubachiisu walitti fufinsa boqonnaa gara boqonnaatti rakkoon jiraachuu isaa agarsiisa. Kanarraa ka’uun, qabiyyeewwan dhihaatan kanneen keessaa lamaan isaanii amma tokko amala walitti fufinsaa kan agarsiisaan yoo ta’u; kanneen hafan garuu, qofaa isaanii kan dhihaatan ta’u isaaniti.

Haaluma walfakkaatun, dhimma walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaa KBAO kutaa kudha tokkooffaa ilaalchiseen afgaaffiin barsiisota dhihaate ture. Bu’uuruma kanaan, deebiin yookaan ragaan isaan biraa argamees raga sakatta’isa kitaabaatiin argameen kan wal tumsadha. Innis, KBAO kutaa11ffaa ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeetiin hanqina qabaachuu isaa ifa agarsiisaniiru. Kunis, gilgaalonni caasluga shaakalchiisuu qophaa’an muraasa ta’uu; bifa ifa ta’een dhihaachuu dhabuufi walitti hidhatinsa dhabuun kanneen muraasa isaan kaasanidha.

Haaluma kanaan barsiisan Afaan Oromoo barsiisuudhaan muuxannoo yeroo dheeraa qabu dhihaannaa gilgaalota caaslugaa ilaalchisee yaada kenne keessatti; akkaataa gahaa ta’een akka hindhihaanne ibsee jira. Yaada inni kenne keessattis gilgaalonni caaslugaa xiyyeeffannan kan itti kennamneefi ajajoonni isaanis akkaataa ifa ta’een akka hindhihaanne akkasumas, muraasa ta’uu irra darbee kanneen jiranille kan walhinibsine ta’u kan agarsiisudha.

Yaada kana Tasfaayeen (1981) yoo ibsu, walitti fufinsi qabiyyee muuxannoo barnootaa sirriifi filatamaa ta’een sirna barnootaa gahumsa qabu hundeessuu keessatti gahee inni qabu olaanaadha. Walitti fufinsa yeroo jennuus gosa barnootaa tokko keessatti qabiyyee deddeebi’ee kan dhufu ta’ee; garuu gaddachaa kan deemu ta’uu qaba jedha.

Kanaarra ka’uun, dhihaanna gilgaalota caaslugaa KBAO ilaalchisee, ragaan barattootarra argame giddugaleessummaa isaa ibsuuyyuu; ragaan qabatamaa sakatta’a kitaabarra argameefi afgaaffii barsiisotatiin argame garuu dhimma kana kan faalleessudha. Kanaaf, haalli dhihaanna gilgaalichaa rakkoo waan qabuu wayitaa qabiyyeen barnootaa qophaa’u walitti fufisaafi duraa duubummaan qopheessuun dhimmaa xiyyeeffannoo barbaadu ta’uu isaa dagatamuu hinqabu.

Gama biraatiin, akkuma gabatee (8) irraa hubachuun danda'amu, deebii kinnitoonni 101 keessaa 39 (38.6) gilgaalonni caaslugaa KBAO kutaa 12 walittifufinsaafi dagaagina qabiyyeetiin giddugaleessadha ta'uu yaada jedhu kan kennan yoo ta'u; 37 (36.7) ammo, hanqina qabaachuusaa kan isbadha. Deebii laattoonni 25 (24.8) garuu haalli qophii kitaabichaa hanqina kan hinqabne ta'uusaati ragaan bargaaaffii barattootaarra argame kan ibsu.

Ibsa armaan olii irraa kan hubatamu, gilgaalonni caasluga shaakalchisuuf dhihaatan dhihaannaa isaanii keessatti haalli walitti fufinsiifi dagaaginni qabiyyee jiru giddugaleessa ta'uu isaa ragaan barattootaarra argame ni addeessa. Kuni ammoo, ragaan sakatta'a kitaabatiin argameen walfaalleessa.

Maddi raga inni jalqabaa sakatta'a kitaabaati. Kanarraa ka'uun, KBAO kutaa 12 walitti fufinsi qabiyyee caasluga boqonnaadhaa boqonnaatti jiru ilaalchisee, boqonnaalee kudha saddeettan kana keessaatti gosni qabiyyeewwan caaslugaan walqabatanii dhihaatan kudha saddeet yoo ta'an; kanneen keessaa arfan isaanii qofaatu foolii walitti fufinsaa ofkeessaa qaba. Kana jechuun, guutummaa guutuutti tartiibafi duraa duuba isaa eeguun bifa dhihaachuu qaban hundaan dhihaatanii osoo hintaane amma tokko warren kaan caalaa boqonnaalee lama keessatti waan argamaniif qofadha. Kanaaf, kun qofti ammoo walitti fufinsi qabiyyee jira nama hinjechisiisu. Sababni isaas, %22.2 qofaatu deebi'ee boqonnaa biraa keessatti dhihaate. Kanneen biroo kudha arfan isaanii (%77.8) qofaa isaanii warra dhihaatanidha. Kana malees, warren dhihaatanu boqonnaalee hunda keessatti miti harcaatii qaba. Kun ammoo kan mul'isu, walitti fufinsiifi dagaaginni qabiyyee hanqinni waan mul'atuuf dhimma itti yaadamuu qabu ta'uusaati.

Haalumaa kanaan, bargaaaffii barsiisotaaf dhimmuma kana irratti dhihaatinis kan dhugoome kanumadha. Kunis, barsiisan Afaan Oromoo barsiisuudhaan muuxannoo yeroo dheeraa qabu dhihaannaa gilgaalota caaslugaa ilaalchisee yaada kenne keessatti; akkaataa gahaa ta'een akka hindhihaanne ibsee jira. Yaada inni kenne keessattis gilgaalonni caaslugaa xiyyeeffannan kan itti kennamneefi ibsa gahaa waliin kan hindhihaanne, kanneen muraasa ta'an qofa irratti xiyyeeffachuu akkasumas, muraasa ta'uu irra darbee kanneen jiranille kan walhinibsine ta'u kan agarsiisudha.

Kana giddugaleeffachuun, dhihaanna gilgaalota caaslugaa KBAO kutaa 12 ilaalchisee, ragaan barattootarra argame giddugaleessummaa isaa ibsuuyyuu; ragaan qabatamaa sakatta'a kitaabarra argameefi afgaaffii barsiisotatiin argame garuu dhimma kana kan faalleessudha. Kanaaf, haalli dhihaanna qabiyyee kanaa rakkoo waan qabuu wayitaa qabiyyeen barnootaa qophaa'u walitti fufisaafi duraa duubummaan qabiyyeetiif iddo laachuun qopheessuun dhimmaa xiyyeeffannoo barbaadu ta'uu isaa dagatamuu hinqabu.

Dhimma kana barattoonni walitti fufinsiifi dagaaginni qabiyyee giddugaleessa haajedhan malee sababi walitti fufinsaafi dagaagina qabiyeetiin ga'umsa dhabuu kitaabichaatiif filannoo kennamefirratti hundaa'uun deebiin isaan laataniiru. Haaluma kanaa, dhimma olitti kaasuuf yaalamee kana kan mirkaneessu barattoonni walitti fufinsiifi dagaaginni qabiyyee giddugaleessa haajedhan malee faallaa yaadichaa ammo sababa gahaa hintaane gabatee itti aanu keessatti dhihaatera. Kanas, gabatee (9) keessatti akka taa'eetti irraa caalaan barattootaa sababa ga'umsa dhabuu kitaabichaa ifatti agarsiisaniiru. Kunis, haala itti aanuun dhihaatera.

4.3.3. Sababoota walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee dhorkan

Gabatee (9) sababota walitti fufinsaafi dagaagina dhabuu qabiyyee caaslugaa

Sababni walitti fufinsaafi dagaagina dhabuu qabiyyee caaslugaa KBAO kutaa 11fi 12 kami?	Deebii kennitoota			
	Kutaa 11		Kutaa 12	
	Baay'ina	%	Baay'ina	%
Fakkeenya gahaa dhabuu	18	27.7	29	40.3
Gilgaalota caaslugaa gidduu hariiroon dhibuu	10	15.4	18	25
Dabalaa deemuu dhabuu qabiyyee caaslugaa	37	56.9	25	34.7
Waliigala	65	100	65	100

Sababa walitti fufinsaafi dagaagina dhabuu KBAO kutaa 11 ilaalchisee ragaan gabatee kana irraa argame akka ibsutti; deebii kennitoonni 18 (27.7) fakkeenya gahaa dhabuu isaati yoo jedhan, barattoonni 10 (15.4) ammo, gilgaalota caaslugaa gidduu hariiroon dhibuu yoota'u; deebii kennitoonni 37 (56.9) akka ibsanitti dabalaa deemuu dhabuu qaqbiyyee caaslugaati jechuun ibsaniiru.

Haaluma, gabatee (8) jalatti ibsuuf yaalametti KBAO kutaa 11 haalli dhihaanna qabiyyee caaslugaa ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeetiin yoo ilaalamu hanqina qabaachuu isaa ragaa sakatta'a kitaaba irraa argameefi bargaaffii barsiisotaa irraa argamee waldeeggarsiisuun dhihateera. Kanuma tumsuudhaan ragaa gabatee (9) keessatti ammo, sababni walitti fufinsaafi dagaagina dhabuu qabiyyee caaslugaa dabalaa deemuu dhabuu qabiyyichaa ta'uu isaa deebii kennameerra hubachuun nidanda'ama.

Dabalaa deemuu dhabuu qabiyyee caaslugaa gahumsaa dhihaachuu gilgaalota caaslugaa kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11tiif sababa tokko akka ta'e barattoonni yaada kennaniiru. Kunis, qabiyyee boqonnaa tokko keessatti dhihaate dabalee boqonnaa itti aanuu keessaatti dhihaachuu dhabuufi guddachaa deemuu dhiisuu isaati.

Gilgaalota caaslugaa kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11 keessatti dhihaatan yeroo ilaalaman akkuma gabatee (3A) keessatti sakatta'a kitaabaatiin ilaalamee walitti fufinsiifi dagaaginni qabiyyee hinjiru. Kunis, gosota qabiyyee caaslugaa kudha ja'a hanga boqonnaa kudha afuritti dhihaatan keessaa lamaan isaaniin qofatu ddebii'ee boqonnaa itti aanu keessatti dhufe. Kun ammo, kan agarsiisu walitti fufinsa dhabuun dagaaginni illee akka jiraanne taasisuu isaati. Kanaaf, haalli dhihaanna kitaabichaa walitti fufinsaafi dagaagina caaslugaatiin hanqina qabaachuu isaa gamanumaa hubachuun nidanda'ama.

Jain (2008) kitaaba barnootaa tokko ulaagaawwan gaariidha jechisiisan keessaa barnoonni kitaabichaan dhihaatu beekumsa haaraa barattootaaf kan dabalu ta'u akka qabu ibsee jira.

Walumaagalatti, raga kanarraa hubachuun kan danda'amu dhihaannaan gilgaalota caaslugaa KBAO kutaa 11 ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeetiin hanqina akka qabudha. Ga'umsa dhabuu gilgaalota kanaatiifis akkuma olitti mul'atu; qabiyyeechi deddeebi'ee dhufuun guddachaa deemuu dhabuun isaa akka hanqina tokkotti ilaalamera. Sababni isaas kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11 keessatti gilgaalonni caaslugaa bifa walitti fufinsaafi dagaaginaatii deddeebii'aniifi guddachaa deemuun akka barattoonni shaakalaniif qophaa'ee kitaabichaa keessatti hindhihaanne. Kunis, kan dhihaatannillee baayyee xiyyeeffannoon kan itti hinkennamne ta'uusaa ibsa.

Akkuma kana, yaada gabatee (9) keessatti kenname bu'uureffachuun sababa walitti fufinsaafi dagaagina dhabuu qabiyyee caaslugaa KBAO kutaa 12 ilaalchisee, deebii kennitoota 65 keessaa 29 (40.3) fakkeenya gahaa dhabuu qabiyyichaa; deebi laattoonni 25 (34.7) ammo dabalaa deemuu dhabuu qabiyyichaafi barattoonni 18 (25) gilgaalota caaslugaa gidduu hariiroon dhibuu kannen jedhanidha.

Ibsa armaan oliirraa kan hubatamu, gaaffiin yookaan gilgaalli dhihaate mataasa fakkeenya gahaa dhabuun akkasumas, qabiyyichi guddachaa deemuu dhabuun akka walitti fufinsaafi dagaagina dhabuu isa taasisuu isaa mul'isa. Kanamalees, barsiisonni Afaan Oromoo barsiisan kanneen afgaaffiin kun dhihaateef hanqina qabaachuu kitaabichaa ibsuun; haalli dhihaanna mataduree isa jalqabaa bu'uureffachuun walhunachiisaa deemuurra hanqinni jiraachuusaa ibsaniiru.

Kanaaf, qindoomni qabiyyee bifa walitti fufinsaafi dagaagina qabaan jiraachuun barataa ga'omsurratti gaheen inni qabu olaanaadha. Kana milkeessuuf ammo hunda dura qopheessitoonni meeshaalee barnootaa gahee bakka hinbu'amne qabu. Kana hubannoo keessa galchuun qabiyyeen bifa walitti fufinsaafi dagaagina horachuu danda'un qopheessun dirqama lamummaa bahuudha.

4.3.4. Walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaa kutaalee 11 fi 12 gidduu

Gabatee (10) Walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaa kutaadhaa kutaatti

KBAO kutaa 11 fi 12 gidduu walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaa jiraa?	Deebii kennitoota	
	Baay'ina	%
Eeyyee	27	26.7
Lakkii	25	24.8
Hanga tokko	49	48.5
Waliigala	101	100

Akkuma odeeffannoon gabatee (10) keessatti dhihaate ibsutti, ragaan bargaaffii barattootaa irra argame kan agarsiisu deebii kennitoota 101 keessaa barattoonni 49 (48.5) walitti fufinsiifi dagaaginni kutaadhaa kutaa gidduu jiru fooyya'aa ta'uu isaa yoo ibsu, deebii kennitoonni 27 (26.7) ammoo, KBAO kutaa 11 fi 12 guutummaatti walitti fufinsaafi dagaaginni qabiyyee gidduu isaanii jiraachuu kan ibsu yoo ta'u; kanneen biroo

barattoonni 25 (24.8) ammoo, kitaabilee kanneen qabiyyee caaslugaatiin hariiroo kan hinqabne ta'uu raga funaanameerra hubachuun danda'ameera.

Ibsa gabatee kanarraa akkuma hubachuun danda'amutti kitaabilee barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaa gidduu isaanii jiru kanneen boqonnaa boqonnaatti kutaa sana keessa jiru caalaa fooyya'aa ta'uusaa deebiin barattoota biraa argame raga baha. Kanaaf, hariiroon kitaabilee lamaan gidduu jiru gama qabiyyee caaslugaatii giddugaleessadha jechuun guutummaa guututti sirriidha xiyyeeffannoo yookaan fooyya'uu hin barbaadu jechuu miti. Hanga tokko fooyyee qabaatuuyyuu malee ammallee irratti hojjechuun barbaachisaadha.

Akkuma gabatee (3C) keessatti ibsametti gosota qabiyyeewwanii kudha shan kitaabilee kanneen keessatti dhihaatan keessaa salgan isaanii (60%) hanga tokko hariiroo qabaachuu isaanii ibsa. Kanneen hafan jahan isaanii (40%) ammoo, qofa qofaa dhihaachuu isaanii agarsiisa. Kana bu'uureeffachuun kanneen tokko tokkoo kitaabicha keessatti dhihaatan hariiroo isaan boqonnaa boqonnaatti qabaniin walbira qabnee yoo ilaallu kun fooyya'aa ta'uu agarsiisa malee guutummaatti sirriidha jechuu miti.

Kaana malees, afgaaffiin barsiisotaaf dhimma walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaa kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 gidduu jiru irratti dhihaatee deebii kennanii yaaduma gubatti ibsame kan deeggarudha. Kunis, qabiyyeen dhihaate giddugaleessummaan isaa akkuma jirutti ta'ee; ammallee baay'een isaa xiyyeeffanna guddaa kan gaafatudha jechuudhaan ibsaaniru.

Kanuma ilaalchisee, bargaaffii barattootaa gaaffii 8^{ffaa} irratti madda rakkooti kan jedhan akka tarreessaniif gaaffii dhihaatee ilaalchisee deebii kennittoonni hedduun isaanii, akka ibsanitti; walmadaalaa ta'u dhabuu qabiyyee dhihaate, qabsiisa gahaa dhabuu, qophii gilgaalotarratti xiyyeeffannoo kennuu dhabuufi kkf tarreessuun ibsaniiru. Haaluma kanaan, barsiisonni afgaaffiin dhihaatefis, dhimmi dhihaanna qabiyyicha gahaa akka hin taanee ibsuun; kanneen dhihaatanis bifa ulaagaa guutaniin kan hindhihaanne ta'u addeessaniru. Kunis, qabiyyichi haajiraatu malee hariiroon isaan kutichi keessatti qaban baay'ee xiqqaa ta'uusaa ibsa gubbatti kennameerra hubachuun danda'amera. Kanaaf, yaanni lamaan isaanirrayyuu argame kan waltumsu ta'uusaati. Kunis, dhimmichi amma

illee xiyyeeffannoo itti kenname qophaa'uu akka qabu kallattii kan namatti agarsiisu ta'uusaa salphumatti hubachuun nidanda'ama.

4.3.5. Hanqina qabaachuufi dhiisuu Dhihaannaa gilgaalota caaslugaa

Gabatee (11) hanqina qabaachuu dhihaanna gilgaalota caasluga KBAO kutaa 11fi 12

Dhihaannan gilgaalota caasluga KBAO kutaa 11fi 12 hanqina qaba jettee yaaddaa?	Deebii kennitoota	
	Baay'ina	%
Eeyyee	40	39.6
Lakkii	35	34.7
Hanga tokko	26	25.7
Waliigala	101	100

Yaada gabatee (11) keessatti dhihaate irra wanti hubatamu dhihaanna gilgaalota caaslugaa KBAO kutaalee 11fi 12 ilaalchisee; barattoota 101 keessaa deebii kennitoonni 40 (39.6) haalli dhihaannaa gilgaalota caaslugaa hanqina qabaachuu isaa yoo ibsan; deebii kennitoonni 35 (34.7) ammo, dhihaannan qabiyyichaa hanqina kan hinqabne ta'uu yoo mul'isan; kanneen 26 (25.7) ta'a ammo, giddugaleessa ta'u isaa ragaan argame ni ibsa.

Ragaan deebii barattootaa gabatee (11) irraa kun kan dhugummaa raga xiinxala kitaabaa gabatee (3Afi 3B) keessaa mirkaneessedha. Sababni isaa ibsi gabatichaa kan mul'ise gilgaalonni caaslugaa akkaataa madaalawaa ta'een kan hindhihaanne ta'uu kan mul'ise ture. Keessumaa, walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee boqqonnaadhaa boqonnaatti jiru bifa walitti fufinsa qabun fayyadamanii barsiisuurratti xiyyeeffannan akka hinjirre ragaan gabatee kanarraas ni mul'isa.

Haaluma kanaan, deebii gaaffii kanaarratti hundaa'uun wantoota hanqina jedhanii yaadan akka barreessaniif bargaaffii gaaffii 10ffaarratti barattootaaf dhihaaterratti wantoonni isaani akka hanqinaatti dhiheessan keessaa: bifa bal'ina qabuun dhihaachuu dhabuu,

fakkeenya gahaa dhabuu, walitti fufinsa dhabuu, dabalaa deemuu dhabuu qabiyyee, qabsiisa gahaa dhabuufi hundaaf walqixa xiyyeeffannoo laachuu dhabuu kanneen kana fakkaataan akka sababaatti dhiheessaniru. Akkasuma, barsiisonnis afgaaffii dhimmaa kanarratti isaaniif dhihaateerretti, yaaduma kanaan walfakkaatu dhiheessuun hanqina qabaachuu kitaabichaa bifa waldeeggaruun mirkaneessaniru. Kunis, hawwata godhanii dhiheessuu dhabuu, ibsa gahaa waliin dhiheessuu dhabuu qabiyyee muraasaratti xiyyeeffachuufi kkf akka xiyyeeffannoo argachuu qaban itti dabaluun ibsaniiru.

Brown (2000), (Robinet 1978) eerudhaan, kitaaba barnoota afaanii keessatti gilgaalonni dhihaatan lakkoofsi isaanii hanga kana ta'uu qaba jechuudhaan kaa'uudhaa batuyyuu, hanga isaanii kan walgiteefi gilgaala gosa garaagara kan dhiheessu ta'uu akka qabu ibsee jira.

Kitaaba barataa Barnoota Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 keessatti garuu, baay'inni gosota gilgaaalotaa caaslugaatiinis ta'ee; hariiroo dhiheenyaatinis kan walbuuse akka ta'e ragaan bargaaaffii barattootaa, afgaaffii barsiisotaafi xiinxala kitaabaa irraa argame nimul'isa.

Walumaagalatti odeeffannoowwan kitaaba barataa, afgaaffii barsiisotaafi bargaaaffii barattootaa irraa funaanamaniin ragaan argame; dhihaannaa gilgaalota caaslugaa kitaaba barataa Barnoota Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 hanqina qabaachuu isaa kan mul'isedha. Qabxiileen hanqina jedhamuun adda ba'anis: gilgaalonni caaslugaa dhihaatan boqonnaadhaa boqonnaatti walitti fufinsa qabiyyeetti xiyyeeffannoon kan hinlaatanneef ta'uu; akkumas, dagaaginni qabiyyee kutaalee lamaanittu bifa dhihaachuu qabuun kan hindhihaanne ta'uu faadha.

BOQONNAA SHAN

Guduunfaafi Yaada Furmaataa

5.1. Guduunfaa

Qorannoo kun xiinxala kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaatiin jedhu irratti kan gaggeeffame. Barnootaa afaanii keessatti yeroo ammaa qabiyyeewwan dhihaatan keessaa harki caalaan dandeettiiwwan afaaniiti. Gartuu dandeettiiwwan kanneen xixiqqoo keessaa ammo caaslugni isa tokkodha. Haalu kanaan, jarreen kana ammo, qixa dhihaachuu qabaaniin akka dhihaata taasisuu keessaatti gahee olaanaa kan taphatu sirna barnootaati. Sirni barnootaa meeshaa guddaa dhimma barnootaati. Kanaaf, meeshaa kun qajeeltoon qophaa'uu jechuun; meeshaaleen sirna barnootaa ammo achirraa dhaaluu waan ta'eef sirrummaan isaanii walnama hingaafachisu. Kanarra ka'uun, qophii meeshaalee barnootaa keessaatti ammo bakki ijoon itti xiyyeeffatamu qabu walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeeti. Kunis, wanti qophaa'uu sun hariiroo hinqabu taanaan yaanni achirra argamus addaan ciccitaa ta'a. kun ammo, hubannoo barattootaa irratti rakkoo hamaa waan fiduuf, furtuu guddaan qindoomina isaanii sirreessudha.

Gilgaalonni kitaaba barnootaa keessatti dhihaatan kan barattoonni bifa qindoominaafi kaayyoo barnoota afaanii irratti hundaa'ee saganteeffamee shaakalaniifi ciicata dabalataa irraa argatanidha. Waan kana ta'eef, dhihaannaan gilgaalota caaslugaa kitaaba barnoota afaanii keessa jiran kaayyoofi bu'aa barnoota afaanii irraa argamuu qabuu galmaan gahuufi dhiisuu irraatti qooda guddaa qaba.

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa, dhihaannaa gilgaalota caaslugaa kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 ijaa walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeetiin xiinxaluu akka ta'e boqonnaa tokko keessatti eeramee jira. Galma ga'insa kaayyoo kanaatiif sakatta'insa kitaaba barataa isa hangafaa ta'uus; qooda fudhattoonni barsiisotaafi barattoota Afaan Oromoo Mana Barumsaa Qophaa'ina Sayyooti.

Galma yaadamee bira gahuuf, meeshaalee funaansa raga adda addaa gargaaramuudhaan odeeffannoo sassaabuun hojii isa jalqabaa ture. Kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 sakatta'uun, bargaaffii barattootaafi afgaaffiin barsiisota meeshaalee funaansa raga qoratichi itti fayyadamedha. Kanneen keessaa inni bu'uuraa, kitaaba barataa

sakatta'uun xiinxaluu yoo ta'u; itti aansuun akka madda raga dabalataatti yaanni barattootaa bargaaffiin fudhatamee jira. Kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 sakatta'uun xiinxaluuf qabxiilee madaalli gilgaalotaa mul'isan wixiineeffamaniiru. Karaa biraatiin, afgaaffiin dhihaate caasa qindaawaan kan qophaa'e yommuu ta'u; bargaaffiin ammo caasaa cuufaafi banamaa walqabatiinsa qabuun kan qindaa'edha. Ragaan adeemsa kanaan argame erga qaaccessamee ibsi itti kennamee booda hanqinooleen armaan gadii jiraachuu isaanii bifa argannootiin bira gahamee jira.

Kunis, inni jalqabaa haalli dhihaannaa gilgaalota caaslugaa kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 hanqina qabaachuu isaati.

Haaluma kanaan, gilgaalonni caaslugaa shaakalchisuuf kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11keessatti dhihaatan walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee boqonnaadhaa boqonnaatti jiruuf xiyyeeffannaan hinkennamneef. Kitaaba kana keessatti boqonnaalee kudha torba jiru keessaa hanga boqonnaa kudha afurii qofaatti qabiyyeen kan jiru yoo ta'u; gosota qabiyyee caaslugaa kudha jaha kitaabicha keessatti dhihaatan keessaa ammo; lamaan isaanii qofatu deebii'ee boqonnaa biraakeessatti mul'ate.

Akkasumas, Kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 12 keessatti haalli gilgaalonni caaslugaa itti dhihaatan walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeetiif xiyyeeffannaa hinkennine. Gabatee (3B) keessatti akka xiinxalametti qabiyyeewwan kudha saddeet boqonnaalee kitaabicha keessa jiran kudha saddeet keessatti dhihaatan keessaa afur qofaatu deebii'ee boqonnaa biraa keessaatti mul'ate. Kana malees, qabiyyichi boqonnaalee muraasa keessaatti hindhihaanne. Kanaaf, xiyyeeffannoon gama kana jiru xiqqaa ta'uu isaati.

Kana malees, haalli dhihaannaa qabiyyee caaslugaa Kitaaba Barataa Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 gidduu jiru ilaalchisee, kitaabilee kanneen keessatti gosota qabiyyee dhihaatan kudha shan keessaa salgan isaanii hanga tokko miira walitti fufinsaafi dagaaginaa agarsiisaniyyuu; jahan isaanii ammo, kallattii kanan kan dhihaatan miti. Kunis, kan ibsu kanneen kaanirraa fooyyaadha malee guutummaa guututti sirriidha jechuu miti. Kanaaf, walitti fufiinsi qixa sirriin jiraannan qabiyyeewwan dhihaachuu qaban walitti fufinsa keessatti dagaaginni isaanii dabalaa deemuun akka qabiyyichi hinnuffamne taasisuurra darbee barnoota sadarkaa isaa eege dhiheessuuf illee shora

alaanaa taphata. Haaluma kanaan, ammalle walitti fafinsiifi dagaaginni qabiyyee kutaa gara kutaatti jiru hanga qabiyyee boqonnaadhaa boqonnattii yoo ta'uu baateyyuu caalaatti cimsuuf xiyyeeffannaa kan barbaadu ta'uusaati.

5.2. Yaada Furmaataa

Hanqinoota qorannoo kanan adda ba'an irratti hundaa'uun yaanni furmaataa armaan gadii kennamee jira.

1. Kitaabota barataa Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessatti qabiyyeen caasluga barsiisuuf yookaan shaakalchisuuf qophaa'aniif xiyyeeffannoon osoo kennamee gaariidha. Ogeeyyiin qophii meeshaalee barnootaa irratti bobba'an haala kaayyoo qabiyyeen caasluga dhihaatuufi haala gilgaalonni caasluga itti dhihaatan walsimsiisuun osoo dhiheessanii barattoonni afaan barataan irraa akka bu'aa argatan taasisuuf akkasumas; guddina afaanichaatiif illee kan kanaan dura caalaa gaarii ta'a.
2. Qabiyyeen caasluga shaakalchiisuuf kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11 keessaatti dhihaatan walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee boqonnaadhaa gara boqonnaatti jiruuf osoo xiyyeeffanno kennamee gaariidha. Barattoonni muuxannoo caasluga bifa walitti fufinsa qabuun yoo barachuuf carraa argatan kallattii adda addaan akka fayyadaman isaan taasisa. Kunis, tokko, qabiyyee sana walqabisiisuun akka hubannoo isaanii cimsachuun ofdanda'an barataniif nigargaara. Lama, walitti fufinsa keessatti yaanni yoo dabalaa deemuun sadarkaa isaanii walmadaallan yaa'insa yaada giddu jiru osoo addaan hinkutin miira hawwataa ta'een osoo hinnuffiin kakaa'umsaan akka baratan taasisa. Kun ammoo, hubannoo caasluga irratti qaban cimsuu irra darbee qorannoo addaddaa gaggeessuunillee guddina afaanichaa keessatti gahee akka taphataniif nifayyada. Kanaaf, barsiisonni mana barumsaa Qopaa'ina Sayyoo, qopheessitoonni sirna barnootaafi meeshaalee barnootaa kitaaba barnootaa keessatti haala walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeetiin qopheessuun osoo barattoota shaakalchiisan gaariidha.
3. Qabiyyeen kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 12 keessatti caasluga shaakalchiisuuf qophaa'an akkuma kan kutaa 11 rakkoo walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee waan qabuuf osoo xiyyeeffannoo qophaa'ee gaarii ta'a.

Haaluma kanaan, akkuma kan kutaa 11walitti fufinsiifi dagaaginni qabiyyee boqonnaalee gidduu jiru qaawwaa hanqina banee jira. Kunis, qabiyyee dhihaate walsimsiisuun hafee muraasa isaanii irratti xiyyeeffachuutu mul'ata. Kun ammoo, qabiyyeen kaawwan akka dagataman taasisa. Walitti fufinsa yeroo jennu qabiyyuma tokkorra deebii'u osoo hintaane qabiyyicha ka'umsa godhachuun waan haaraa itti dabalaa deemuun dagaagina qabiyyeetiin walqabata. Kanaaf, qabiyyichaa walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaa eegaan bifa hawwataa ta'een dhiheessuun kan qopheessittootaati waan ta'eef osoo itti yaadamee gaarii ta'a.

4. Kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 gidduu hariiroon isaan qaban fooyyaa'aa ta'uyyuu, gahaa miti. Kunis, kutaa tokko keessatti hariiroo boqonnaalee gidduu jiruun walcinaa qabnee yoo ilaallu fooyyaa'adha malee guutummaa guutuuti seerraa isaa eegee dhihaatee jechuu miti. Kanaaf, walitti fufinsii qabiyyee jiraannan ammuma kutaan dabalaa deemuu qabiyyichis guddachaa deemuun barbaachiisaadha. Kanarra yoo kaanu, haalli dhihaannaa qabiyyee caaslugaa kitaabilee kanneen gidduu jiru amma tokko fooyyee qaba jechuudha malee baay'etu isaa hafa. Waan kana ta'eef, caalaatti bu'aa barbaadamu bira gahuufi kaayyoo qabiyyichaa milkeessuuf haala qophii isaa keessatti itti yaadamee hariiroon kutaalee lamaanii gama cimuu danda'uun yoo qophaa'ee caalaatti bu'a qabeessa ta'a.

Walumaagalatti, xiinxala kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 ija waalitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaatiin taasifameen argannoon argameefi yaanni furmaataa kana olitti dhihaate jira. Hanga Biiroon Barnoota Oromiyyaa akkasumas, qaamni dhimmichi isaan ilaalatu hanqina mul'ate hubataanii furmaata itti kennanitti; barsiisonni mana barumsa qophaa'ina Sayyoo kutaalee 11fi 12 Afaan Oromoo barsiisan bu'aa qorannoo kanaa irratti hundaa'anii qabiyyee dhihaate akka barsiisamuu jechaa; ogeeyyiin barnootaa qorannoo kana dubbistan bu'aan qorannichaa akka hojiitti jijjiiramu waliin haatumsinuun dhaamsa qoratichaati.

Wabii

- Abbomaa Nagaasaa. (2015). “Xiinxala Dhihaannaa Jechoota Kitaabaa Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 12.” Qorannoo Eebba Boodaa.Yuunivarsiitii Finfinnee. (Kan Hinmaxxaffamne).
- Addunyaa Barkeessaa .(2011). *Akkamtaa. Yaadrimee Qorannoo Hujoo*. Finfinnee.
- Allwright, R.L. (1990). *What Do We Want Teaching Materials For. Currents In Language Teaching?* Oxford: Oxford University Press.
- Alvior, D. M . (2015). *The Meaning and Importance of Curriculum Development*.
- Asaayyee Baqqalaa. (2007). “Argamisaafi Itti Fayyadaminsa Sagantaa Barnoota Afaan Oromoo Raadiyyoorraa: Kutaa 1-4 Irratti Kan Xiyyeeffate.” Qo’annoo Eebb BoodaaYuunivarsiitii Finfinnee. (Kan Hinmaxxaffamne□).
- Bilbao, P. P., Lucido, P. I., Iringan, T. C., and R. B. Javier. (2008). *Curriculum development*. Philippines: Lorimar Publishing, Inc.
- Breen, M. (1989). *The Evaluation Cycle For Language Learning Task*. In R.K. Johnson.(Ed).*The Second Language Curriculum*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown Douglas. (2000). *Teaching By Principles. An Interactive Approach To Language Pedagogy*. Second Edition Longman.
- Brown, et. al.(1989). *Curriculum And Instruction: An Introduction Into Method Of Teaching*. London Macmillan Company.
- Candlin, C.N. (1984). *Applied A System Approach To Curriculum Innovation In The Public Sector* In Read, J.A.S.(Ed.) *Trend In Language Syllabus Design*. Singapore: SEAMEO Regional Language Center
- Cecilia Braslavsky. (2005). *School Knowledge In Comparative And Historical Perspective: Changing Curricula In Primary And Secondary Education*. Netherland: springer.

- Cook, V. (2000). *Second Language And Language Teaching*. New York: Oxford University Press.
- Cunningworths, A. (1984). *Evaluating And Selecting ETL Teaching Materials*. UK: Athenaeum Press Ltd.
- Cunningworths, A. (1995). *Choosing Your Course book*. Oxford Heinemann.
- Dasse Birhane . (1988). "An Evaluation Of The Effectiveness Of Modern Teaching Methods. And The Extent To Which This Are Implemented In Freshman English Courses." Addis Ababa: A.A. University. Un Printed
- Dublin, Fraud & Olshtain, Elite, (1986). *Course Design: Developing programs and Materials for Language Learning*. Cambridge: Cambridge university press.
- Goopd, C. V. (1973). *Dictionary Of Education*. New York: Mc Graw Hill Book Company.
- Heinich, R. (1989). *Instructional Media*. New York: Macmillan Publishing Company.
- Heinich, R. (1993). *Instructional Design Models*. New York: Macmillan Publishing Company
- Jain, M. and Peter. (2008). *English language teaching*. Sunrise publishing.
- Kabbadaa Nagaraa. (2014). "Qaaccessa Dhihaannaa Xiinjechaa." Kitaabilee Barnootaa Afaan Oromoo Kutaa Kudha Tokkoofi Kudha Lammaffaarratti Kan Xiyyeeffatee. Qorannoo Eebba Boodaa Yuunivarsiitii Finfinnee. (Kan Hinmaxxaffamne).
- Kenji, Kitao <http://research.microsoft.com/>
- Kidaanee Wadaajoo. (2015). "Qaaccessa Dhihaanna Gilgaalota Hiika Jechootaa Kitaabaa Barataa Afaan Oromoo Kutaa 12". Qorannoo Eebba Boodaa Yuunivarsiitii Finfinnee. (Kan Hinmaxxaffamne).
- Mauritz Johnson Jr .(1967). *Definitions And Models In Curriculum Theory*.
- Mc Donough, J. and Shaw, C. (1993). *Materials and English Language Teaching*. Oxford: Blank Well published Ltd.

- Mellesse Teshome. (1997). "The Use Communicative Approach In Developing Teaching Materials." Addis Ababa: Addis Ababa University. Unprinted.
- Nunan, D. (1989). *Designing Task For Communicative Classroom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nunan, D. (1990). *Second Language Teacher Education*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Peter Burke. (1991). *Language, Seif And Society: A Social History Of Language*. Wiley Publisher.
- Richards, J. C. (2001). *Curriculum Development In Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Richards & Rogers. (2001). *Approachs & Methods In Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Richard & Renandya. (2002). *Methodology In Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sharma, K. And Tuteja, T. (2005). *Teaching Of Language And Linguistics*. Delih: Ajay Verma.
- Stern, H.H. (1984). *Fundamental Concept of Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
- Tashoomaa Balaay. (1998). "Mala Afaan Barsiisuu." Yuunivarsiitii Jimmaa. Kan hinmaxxaffamne.
- Walkin' Cane Mark. (1994). *Walk-in' The Talk: Employee HIV Educational Materials*. Washington, DC: U.S. Department Of Enrgy.
- Widdowson, H.G.(1990). *Aspects of language teaching*. OUP
- □□□□□ (1981)□□ □□□-□□□□ □□□ □□□□□□□ □□□ □□□□ □.□. □□□□□□□
- □□□□ □□ □/□ □□ (1998)□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□□□□:

Dabaleewwan

Dabalee A

Qabxiilee Gilgaalota Caaslugaa KBAO Sakatta'uun Guutaman

Kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa}

Boqonnaa	Gilgaala	Fuula	Gosa Caaslugaa	Ajaja
1	8A	14	Birsaga	Jechoota itti aanan birsagatti qoodi
	8B	14	Birsaga	Gosoota qooduun agarsiisi.
	8C	15	Birsaga	Jechoota kana gadii birsaga salphaafi jabaatti qoodi.
	8D	15	Birsaga	Caasaa kanaa gadii faana bu'uun birsaga ijaari.
	9A	18	Dhamjecha	Jechoota kennamanirraa fufilee baasuun tajaajila isaanii waliin agarsiisi.
	9B	19	Fufilee	Jechoota fufilee qaban shan fudhachuun tajaajila fufilee isaanii adda baasii.
	9C	19	Fufilee	Jechoota kanaa gadiirraa fufilee jiran dureefi duubeetti adda baasii guutii.
2	4A	35	Maqaafi maqibsa	Himoota kanaa gadii keessaa maqaafi maqibsa adda baasi.
	4B	36	Maqaalee	Maqaalee armaan gadii warra uumamteefi bu'uuratti adda qoodi.
	4C	36	Maqibsoota	Jechoota kanaa gadii maqibsoota bu'uuraafi uumamteetti adda qoodi.
	4D	36	Maqaalee	Jechoota armaan gadii akaakuu maqaalee beektu jalatti Ramadi.
	4E	36	Maqibsoota	Maqibsoota hima armaan gadii keessaa garee isaaniitti ramadi.
	4F	37	Maqibsoota	Akaakuu maqibsoota amaan gadiif fakkeenya mataa kee sadi,sadii kenni.
3	9A	52	Bamaqaalee	Bamaqaalee siif kennaman keessaa filachuun bakka duwwa kennametti guuti.
	9B	53	Bamaqaalee	Bamaqaalee armaan gadii dubbisa keessa bahan maal akka bakka bu'an ibsa.
	9C	53	Bamaqaalee	Bamaqaalee kanaa gadii bakka matimaafi antimaa galuu danda'u. Bakka kana lamanitti adda qoodi.
4	5A	70	Dhamjechoota	Dhamjechoota hundee, fufii (horteeffii yaasaa/uumamtee/) adda baasi.
	5B	70	Fufilee	Fufilee horteeffii uumamtee waliin makamarii dhihaatan adda baasi barreessi.
	5C	70	Fufilee	Jechoota armaan gadiirraa fufii horteeffii uumamtee baasi.
5	4A	79	Walsimannaa	Himoota kanaa gadii keessaa matima, antimaafi gochima baasuun barreessi.
	4B	80	Dogoggora walsimannaa	Himoota armaan gadii keessaa dogoggora walsimannaa jiru baasi barreessi.
6	5A	94	Gaalee	Himoota armaan gadii keessaa gaalee adda baasi.
	5B	94	Gaaleefi ciroo	Kanneen keessaa gaaleefi ciroo adda baasi.
	5C	95	Gaalee	Gaaleewwan roga 'A'jalatiif roga 'B'jalaa walitti firoomsii.
	5D	95	Gaalee	Himoota armaan gadii gaalee maqaafi gochimaatti addaan qoodi.

	5E	95	Gaalee	Himoota armaan gadii keessaa mataa,miiltoofi murteessitoota gaalee baasi
	5F	96	Ciroo	Himoota armaan gadii keessa ciroo addaan baasi.
	5G	96	Ciroo	Himoota 1-5 armaan olitti dhiyaatan keessaa akaakuu ciroo addaan baasi.
7	9A	106	Gosota himaa	Rakkowwan armaan gadii namoota adda addatiin dhiyaataniif gorsa barreeffamaan kenni.
	9B	106	Gaaffii	Deebiiwwan dhiyaataniif gaaffiiwwaan sirrii bakka duwwa irratti barreessi.
8	7A	119	Ammeennaa	Himoota armaan gadii hiika kenname walliin walitti firoomsi.
	7B	120	Ammeennaa	Gochootaammaa amma irra dedeebi'uun hojjetu gabatee armaan gadiitti guuti.
	7C	120	Ammeennaa	Gochoota y3eroo mara ta'an himoota shan ijaaruun agarsiisi.
	7D	120	Ammeennaa	Gochoota garafuladuraatti raawwataman shan ijaaruun agarsiisi.
	8A	121	Raawwima Ammeennaa	Hiikaa himoota armaan gadii barreessi.
9	8	130	Jechoota tiishoo	Jechoota armaan gaditti kennamanitti jechoota biraa dabaluun tiishoo ykn diigala uumi.
	10.1	133	Heenna amsiqaa	Himoota armaan gadii maaltu walfakkeesa?
	10.2	133	Heenna amsiqa	Himoota armaan gadii keessa kamtuu amma godhameagarsiisa?
	10.4	134	Heennaamsiqa	Himoota armaan gadii keessaayaada fudhatamaa itti dabaluun guti.
10	8A	141	Heennaa Darbeennaa	Keeyyata “dubbisa beekumsa seeraan fayyadamuu dhabuu” keessaa keeyyattoota fakkeenya darbeennaa lama lama baasi.
	8B	142	Raawwima Darbeennaa	Jechoota kennaman fayyadamuun himoota raawwima darbeenna agarsiisan barreessi.
11	8	150	Heennaa Tarsiiqaa	Fakkeenya armaan oliirratti hundaa'uun gaaffii kanaa gadii deebisi.
12	9	163	Gochimoota	Himoota armaan gadii keessaa gochimoota baasii barreessi.
	10	163	Heennaa murannaa	Himoota armaan gadii maaltu wal fakkeessaa?
13	9A	174	H/ Murannaalaa	Hiika himoota armaan gadii barreessi.
	9B	174	Heennaa Muranaalaa	Jechoota armaan gadii fayyadamuun himoota ijaari.
14	8	183	Gochibsoota	Gochibsoota armaan gadii fayyadamuun himoota ijaari.
Kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa}				
2	4A	22	Maqaa	Fakkeenya kannamerratti hundaa'uun gaaffiiwwan itti aanan keessaa maqaa addaan baasi.
	4B	23	Gosoota Maqaa	Himoota kanaa gadii keessaa gosoota adda baasii agarsiisi.
	4C	24	Maqaa	Jechoota kanaa gadii maqaa haadhoofi uumamtee jechuun addaan baasi.
3	4A	32	Diigalaa	Fakkeenya armaan irratti hundaa'uun

				gaaffiiwwan itti aanan hojjedhu.
	4B	33	Diigalaa	Gareen ta'un jechoota diigalaan uumaman shan barreesaa
	5	33	Heennaa	Fakkeenyaafi ibsa gabaabaa kenname hordofuun gaaffiiwwan dhihaatan ddeebisi
	6A	34	Gaalee	Wal-hammannaa jechoota armaan keessaa ulaagaa gaalee kan guutan baasi.
	6B	34	Gaalee	Gaaleewwan kanaa gadii keessaa mataa, miiltoofi merteessituu addaan baasi.
	6C	35	Gaalee	Gaaleewwan (B) jalatti dhihaatan keessaa akaakuu miiltoowwaniifi murteessitootaa adda baasi.
	6D	35	Gaalee	Gaaleewwan armaan gadii keessaa akaakuu murteessituu addaan baasi.
	6E	35	Gaalee	Himoota armaan gadii keessaa akaakuu gaalee Afaan Oromoo addaan baasi.
4	4A	46	Maqibsoota	Ibsootaafi fakkeenya armaan gadiirratti hundaa'uun gaaffii itti aanan deebisi.
	4B	47	Maqibsoota	Keeyyata armaan gadii keessaa maqibsoota baasuun akaakuu isaan ka'i.
5	5A	54	Dhamjechoota	Gaaffiiwwan armaan gadii gareen irratti mari'achuun deebisa.
	5B	54	Dhamjechoota	Jechoota armaan gadii keessaa dhamjechootaa foo'i.
	5C	54	Dhamjechoota	Jechoota armaan gadii dhamjechaatti addaan qoodi.
	5D	54	Dhamjechoota	Dhamjechoota 'B'fi 'C'jalatti addaan baafttee akaakuu dhamjechoota armaan gadiitti siif dhihaate jalatti ramadi.
	5E	55	Fufii	Jechoota kanaan gadiirraa fufii baasi.
	5F	55	Fufii	Jechoota armaan gadiirraa fufii addaan baasuun akaakuu isaanii jalatti ramadi.
6	4	62	Durduubee	Durduubeewwan himoota armaan gadii keessa jiran adda baasuun gabatee itti aanee jiru keessatti guuti.
	5A	63	Wal-simannaa	Himoota armaan gadii keessatti rakko mul'atu adda baasuun himicha sirreessii barreessi.
	5B	63	Wal-simannaa	Himoota rakkoo walsimannaa qaban kudhan barreessuun akka hiriyyoonni kee sirreessan taasisi.
	5C	64	Matima	Himoota armaan gadii keessatti jechoonni jala sararaman maal agarsiisu?
	5D	64	Matima	Matimoota himoota armaan gadii keessaa addaan baasii barreessi.
	6	65	Aantima	Himoota armaan gadii keessaa aantima baasi.
	7A	66	Gochima	Gaaffiilee armaan gadii deebisi.
	7B	66	Gochima	Jechoonni himoota armaan gadii keessatti jala muran maal agarsiisu?

	7C	66	Gochima	Himoota armaan gadii keessa gochimoota addaan baasii barreessi/
	7D	67	Gochima	Himoota armaan keessaa gochimoota adda baasuun gosoota isaan kaa'i.
	8A	69	Fufii	Gaaffiiwwan armaan gadii gareen irratti mari'achuun barsiisa keessanitti hima.
	8B	69	Fufii	Himoota armaan gadii keessatti qamooleen jechaa jala sararaman maal agarsiisuu?
	8C	69	Fufii	Himoota armaan gadii keessatti fufileen jala sararaman tajaajila caaslugaa akkamii akka qaban adda baasi barreessi.
	8D	69	Fufiilee	Himoota armaan gadii keessaa fufiilee adda baasuun faayida isaanii himi.
	8E	70	Fufiilee	Fufiilee armaan gadii fayyadamuun himoota ergaa guutuu qaban ijaari.
7	5	75	Gochima	Himoota armaan gadii keessatti gochima jala sarari.
	6	75	Gochimoota darbeeyyii fi faaldarbeeyyii	Himoota armaan gadii keessaa gochimoota darboofi hafoo addaan baasii barreessi.
	7	75	Gochimoota muummeefi gargaartuu	Himoota armaan gadii keessaa gochimoota muummeefi gargaartuu addaan baasii barreessi.
	8	76	Dhamjechoota	Latiwwan "B" jala jiran jechoota "A" jala jiran waliin walitti firoomsi.
	9	77	Bamaqaa	Himoota armaan gadii keessaa bamaqaalee baasii barreessi.
8	4A	85	Gochibsa	Himoota armaan gadii keessatti gochibsa jala sarari.
	4B	85	Gochibsa	Garee gochibsota yeroo, iddoo, akkaataa ykn meeshaalee agarsiisan kami?
	5	86	Gochibsa yeroo	Himoota armaan keessatti gochibsa yeroo aagarsiisan adda baasi barreessi
	6	86	Gochibsa iddoo	Himoota kanaa gadii keessaa gochibsa iddoo addaan baasii barreessi.
	7	87	Gochisa akkaataa	Himoota armaan gadii keessaa gochibsa akkaataa addaan baasii barreessi.
	8	87	Gochibsa meeshaa	Himoota armaan gadii keessaa gochibsa meeshaa addaan baasii barreessi.
	9	88	Otoolaafi otooltaa	Ciroo jala sarame ciroo otoolaafi ciroo dhaabbataata'uu isaa addaan baasi.
10	4	101	Walqabsiistota	Walqabsiistota himoota armaan gadii keessaa baasuun tajaajila isaanii himi.
	5	102	Gaalee	Gaaleewwan himoota armaan gadii keessaa addaan baasi.
	6	102	Ciroo	Himoonni armaan gadii ciroo meeqaa akka qabaniifi gosoota isaanii himi.
16	5	157	Bamaqaa iyyaafannoo	Jechoota kanaa gadii himoota itti aanan dhufaniif filiiti bakka duwaa guuti.
18	4	170	Durduubee	Himoota armaan gadii keessaa jechoota durduubee lama lama ta'aa addaan baasaati barreessa.

**Yuunivarsiitii Finfinnee
Kolleejjii Namoomaa, Qorannoo
Afaanota, Gaazexeessummaafi Sabquunnamtiitti
Muummee Afaan Oromoo, Hogbarruufi Fookloorii
BARGAAFFII BARATTOOTAA**

77

4. Deebiin kee gaaffii 3^{ffaa} ‘lakkii’ yoota’e, kanneen armaan gadii keessaa sababni walitti fufinsaafi dagaagina dhabuu gilgaalota caaslugaa kami?

- A. Fakkeenya gahaa dhabuu
- B. Gilgaalota caaslugaa gidduu hariiroon dhibuudhaa
- C. Dabalaa deemuu dhabuu qabiyyee caaslugaatii

5. Kitaabni barataa Afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa} walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyee caaslugaa eegee qophaa’eera?

- A. Eeyyee
- B. Lakkii
- C. Giddu galeessa

6. Deebiin kee gaaffii 5^{ffaa} ‘lakkii’ yoo ta’e, kanneen gadii keessaa maddii rakkinichaa kam ta’a jettee yaadda?

- A. Fakkeenya gahaa dhabuu
- B. Gilgaalota caaslugaa gidduu hariiroon dhibuudhaa
- C. Dabalaa deemuu dhabuu qabiyyee caaslugaatii

7. Kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 gidduu walitti fufinsifi dagaaginni qabiyyee caaslugaa jiraa?

- A. Eeyyee
- B. Lakkii
- C. Hanga tokko

8. Deebiin kee gaaffii 7^{ffaa} ‘lakkii’ yoo ta’e, akka yaada keetti madda rakkinichaa kan jettutarreessi.

---

9. Dhihaannaan caasluga kitaaba barataa kutaalee 11fi 12 hanqina qaba jettee yaaddaa?

- A. Eeyyee
- B. Lakkii
- C. Hanga tokko

10. Deebiin gaaffii 9ffaa yoo ‘eeyyee’ ta’e wantoota hanqina jettu tarreessi.

Dabalee C

Yuunivarsiitii Finfinnee

Kolleejjii Namoomaa, Qorannoo

Afaanota, Gaazexeessummaafi Sabquunnamtiitti

Muummee Afaan Oromoo, Hogbarruufi Fookloorii

Bargaaffiin kun qorannoo matadureen isaa “*xiinxala qabiyyee caaslugaa kitaaba barataa kutaalee 11fi 12: walitti fufinsaafi dagaagina irratti xiyyeeffachuun*” jedhurratti gaggeessuuf kan dhihaatedha. Odeeffannoon qulqullinaafi amanamummaadhaan ati kennitu fiixa ba’insa qorannoo kanaaf gumaacha guddaa qaba. Kanaaf, shakkiifi ofqusannaa tokko malee akka deebistaniif abdiin guddaatu isirraa eegama. Ragaa naaf kenniteef duraan durseen sigalateeffadha.

Qorataan Dirribaa Dabalee

AFGAAFFII BARSIIISOTA

1. Barnoota Afaan Oromoo kitaaba barataa kutaalee 11fi 12 keessatti gilgaalonni caaslugni ittiin dhihaatan hawwataafi barattoota kan dammaqinaan hirmaachisudhaa?
2. Yoo barattoota kan hirmaachisne ta’e maaliif jetta?
3. Kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessaatti gilgaalonni caasluga barsiisuuf qophaa’an walitti fufinsiifi dagaaginni qabiyyee qabuu? Maaliif jette?
4. Kitaabni barataa Afaan Oromoo kutaa 12 ija walitti fufinsaafi dagaagina qabiyyeen caaslugaatii ga’umsa qabaa ?
5. Gilgaalota biraatiin walbira qabdanii yoo ilaaltan gilgaalonni caaslugaa kitaabilee Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 gidduu walitti fufinsifi dagaaginni qabiyyee jiru gahaadhaa? Haqinnifi ciminni jiru maali?
6. Gahaa miti yoo ta’e, akka yaada keetti madda rakkinichaati kan jettu tarreessi.
7. Dhihaannaan caasluga kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 irratti yaada akkamii qabda?
8. Qophii kitaabilee kanneen irratti hanqina mul’atuuf furmanni maali jetta?